David K. Wyatt

พระราชหัตถเลขา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี

ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒)

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

เจ้าจอมอาบ ต.จ.

ใน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส

๒๑ ธันวาคม ๒๕๐๔

คำนำ

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมอาบ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กำหนดงานวันที่ ๒๑ ธันวาคม ๒๕๐๔ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส เจ้าภาพได้มาติดต่อกับเจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรมีความยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราชของชาวไทยเรานั้น ทรงมีพระราชอัธยาศัยโปรดการประพาสภายในพระราชอาณาเขต เพื่อตรวจตราการปกครอง และมักจะทรงพระราชนิพนธ์เล่าเรื่องการเสด็จประพาสรวมทั้งความเป็นไปของบ้านเมืองนั้น ๆ ไว้อย่างน่าอ่าน เป็นทำนองจดหมายเหตุรายวัน จดหมายเหตุรายวันเกี่ยวกับเรื่องเสด็จประพาสนี้ที่แพร่หลายมาก ก็คือ จดหมายเหตุประพาสต้น ซึ่งคงจะมีหลายท่านที่ได้มีโอกาสอ่านมาแล้ว จดหมายเหตุนี้มีทุกคราวที่เสด็จประพาส ถ้าไม่ทรงพระราชนิพนธ์ด้วยพระองค์เอง ก็โปรดเกล้า ฯ ให้อาลักษณ์แต่งขึ้น แม้เมื่อเสด็จประพาสภายนอกพระราชอาณาเขต ก็ทรงปฏิบัติทำนองเดียวกัน

สำหรับพระราชนิพนธ์ เรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ซึ่งตีพิมพ์ในครั้งนี้ ดูเหมือนถ้าว่าโดยลำดับจะเป็นคราวที่สุดซึ่งทรงพระราช-

นิพนธ์ในเรื่องเสด็จประพาส ด้วยต่อมาอีกปีหนึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็เสด็จสวรรคต ในระหว่างนั้นได้เสด็จประพาสเมืองเพชรบุรีอีก ๓ คราว แต่ก็เป็นการเสด็จโดยรถไฟตรงไปตรงมาไม่มีกิจที่จะทรงพระราชนิพนธ์เป็นพระราชหัตถเลขา และในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้นำเอาเสด็จประพาสเมืองเพชรบุรี จากเสด็จประพาสต้นมาพิมพ์ต่อท้ายไว้ตามความประสงค์ของเจ้าภาพด้วย

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศแด่เจ้าจอมอาบ และได้ให้พิมพ์หนังสือนี้ออกแจกจ่ายเป็นวิทยาทาน ขอกุศลทั้งปวงนี้จงเป็นพลวปัจจัยเสริมส่งให้เจ้าจอมอาบ ผู้วายชนม์ ได้ประสบสุคติตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพทุกประการเทอญ.

กรมศิลปากร

๑ ธันวาคม ๒๕๐๔

เจ้าจอมอาบ ในรัชกาลที่ ๕

ชาตะ วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๔

มตะ วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๔

ประวัติเจ้าจอมอาบ ในรัชกาลที่ ๕

เจ้าจอมอาบ ต. จ. ในรัชกาลที่ ๕ เป็นธิดาเจ้าพระยาสุรพันธพิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) และท่านผู้หญิงอู่ บุนนาค เกิดเมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนสาม ปีมะเส็ง ตรงกับวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ. ศ. ๒๔๒๔ ตามทางสุริยะคติ เจ้าจอมอาบมีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๑๔ คน คือ —

๑. พระยาสุรพันธพิสุทธิ์ (เทียน บุนนาค) ถึงแก่กรรมแล้ว

๒. นางสาวเอม บุนนาค ถึงแก่กรรมแล้ว

๓. พระยาเพ็ชรพิสัยศรีสวัสดิ์ (เทียม บุนนาค) ถึงแก่กรรมแล้ว

๔. เจ้าจอมมารดาอ่อน รัชกาลที่ ๕

๕. นางสาวอ่วน บุนนาค ถึงแก่กรรมแล้ว

๖. พระสัจจาภิรมย์ (แถบ บุนนาค) ถึงแก่กรรมแล้ว

๗. เจ้าจอมเอี่ยม รัชกาลที่ ๕ ถึงแก่อนิจกรรมแล้ว

๘. คุณหญิงศรีสัชชนาลัย (อิ่ม บุนนาค) ถึงแก่กรรมแล้ว

๙. เด็กชายเถลิง บุนนาค ถึงแก่กรรมแล้ว

๑๐. คุณหญิงธรรมสารเนตร (อบ บุนนาค) ถึงแก่กรรมแล้ว

๑๑. เจ้าจอมเอิบ รัชกาลที่ ๕ ถึงแก่อนิจกรรมแล้ว

๑๒. เจ้าจอมอาบ รัชกาลที่ ๕ ถึงแก่อนิจกรรมแล้ว

๑๓. คุณหญิงนิพัทธสุริยานุวงษ์ (อาย บุนนาค) ถึงแก่กรรมแล้ว

๑๔. เจ้าจอมเอื้อน รัชกาลที่ ๕ ถึงแก่อนิจกรรมแล้ว เจ้าจอมอายเกิดที่จังหวัดเพชรบุรี ในเวลาที่เจ้าคุณบิดารับราชการเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี และท่านมีเคหะสถานอยู่ที่เมืองเพชรบุรี เจ้าจอมอายเคยเล่าว่าเมื่อเด็ก ๆ เคยไปเรียนหนังสือทั่วคกับพวกพี่น้องผู้ชาย แล้วมาเรียนที่โรงเรียนมิชชันนารีอเมริกันในเมืองเพชร ฯ นั้น คุณพ่อคุณแม่ตั้งใจจะเอาไว้ปฏิบัติ จึงไม่ส่งเข้ามาในวัง จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ คุณจอมอายได้รับเลือกให้เป็นนางมยุรฉัตร์ เข้าในกระบวนแห่โสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุรพัตรสุขุมพันธุ์ จึงได้เข้ามายังกรุงเทพ ฯ พระมหานคร เมื่อเสร็จงานแล้วก็เลยถวายตัวเป็นข้าราชการฝ่ายในตามประเพณีในสมัยนั้น และได้อยู่ในวังกับคุณจอมมารดาอ่อนผู้เป็นพี่สาวต่อมา

เมื่อขึ้นเป็นเจ้าจอมแล้ว ก็ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่อย่างใกล้ชิดพระองค์มาจนตลอดรัชกาลที่ ๕ ในตำแหน่งพระสนมเอก ซึ่งมีหน้าที่รับใช้อยู่เป็นประจำวัน ๔ คนคือ —

๑. เจ้าจอมเอิบ

๒. เจ้าจอมอาบ

๓. เจ้าจอมเอื้อน

๔. เจ้าจอมสดับ

และมีพระกำนัลอีก ๔ คน คือ —

๑. เจ้าจอมเลียม

๒. เจ้าจอมจรวย

๓. เจ้าจอมเชื้อ

๔. เจ้าจอมแส

ท่านทั้ง ๘ คนนี้ นอกจากมีหน้าที่คอยรับใช้ประจำวันแล้ว ยังได้ตามเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสตามจังหวัดต่าง ๆ ด้วย ในพ.ศ. ๒๔๕๐ คุณจอมอายได้ออกไปรับเสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรปครั้งหลัง ที่เมืองสิงคโปร์และขึ้นนั่งพร้อมด้วยกระบวนเสด็จฝ่ายใน ซึ่งมีพระอรรคชายาเธอ กรมขุนสุทธาสินีนารถทรงเป็นหัวหน้า เมื่องานเฉลิมพระราชมนเทียรขึ้นพระที่นั่งอัมพรสถานใน พ.ศ. ๒๔๔๙ นั้น คุณจอมอายได้เป็นผู้เชิญเครื่องตามเสด็จคนหนึ่ง ดังมีพระราชหัตถเลขาถึงเสด็จอธิบดีฝ่ายใน คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านภาพรประภา ดังนี้—

อุ้มไก่ นางสดับ

ศิลาบด นางเอี่ยม จั่นหมาก นางเอื้อน

กุญแจ นางเอิบ พืช นางอาย

พัก นางรวย วิลา นางศิริ

ครั้นเสด็จสวรรคตแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในและข้าราชบริพารได้ย้ายไปประทับอยู่ทางสวนสุนันทา ต่างพระองค์ต่างคนก็มีตำหนักเป็นของตนเองทั่วกัน เนื่องแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา ทรงมีมะโหรีและทรงฝึกซอมอยู่เสมอ คุณจอมอายเป็นคนชอบสนุกอยู่โดยธรรมดา จึงไปเฝ้าติดต่ออยู่มิได้ขาด

ต่อมาเมื่อเสด็จพระองค์นั้นได้ทรงขอนายพูนเพิ่ม ไกรฤกษ์ บุตรพระยาประเสริฐศุภกิจ (เพิ่ม ไกรฤกษ์) และคุณหญิงจำเริญ ต. จ. เข้าไปทรงเลี้ยงตั้งแต่ยังอยู่ในเบาะในราวปี พ.ศ. ๒๔๖๕ เสด็จไม่เคยทรงเลี้ยงเด็กอ่อน จึงทรงตรากตรำลำบากเป็นอันมาก คุณจอมอาบจึงมาช่วยทรงเลี้ยงดู และเลยมาอยู่กับเสด็จเป็นประจำมาแต่นั้น ครั้นเสด็จออกมาประทับยังวังตำหนักทิพย์ ที่ถนนราชวิถี ก็ได้ตามเสด็จมาด้วย และอยู่จนเสด็จพระองค์นั้นสิ้นพระชนม์แล้ว คุณจอมอาบก็คงอยู่กับนายพูนเพิ่ม ไกรฤกษ์ ต่อมาจนถึงอนิจกรรมด้วยโรคหทัยวายเมื่อวันที่ ๒๒ เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๔ รวมอายุ ๘๐ ปี

ศพเจ้าจอมอาบ ในรัชกาลที่ ๕

ตั้ง ณ ๑๕๗ ถนนราชวิถี

พระราชหัตถเลขา

เมื่อคราวเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๕๒

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

เมืองราชบุรี

วันที่ ๓๑ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

บอกมายังมกุฎราชกุมาร สำหรับที่ประชุม ได้ออกจากท่าวัดราชาธิวาสมาในคลองบางกอกใหญ่ ได้เห็นคลองนั้นกันเรือกว้างขวาง แต่คนที่คอยดูน่าจะไม่สู้รู้แน่ หรือเร็วเกินกว่าที่จะแลเห็นไป

ประตูน้ำแรกมีโรงแถวและตลาดของพระอรรถการ[๑] ดูครึกครื้นมากจำไม่ได้ว่าเป็นปากคลองภาษีเจริญ การที่เข้าประตูน้ำ ได้เข้าแต่เรือยนตร์ ๓ ลำ เปิดปิดไม่สู้ช้า เพราะระดับน้ำไม่สู้ผิดกันมาก แต่เรือเราไม่สันทัดอย่างธรรมเนียม ถูกสายน้ำปัดเปะปะไป แลไม่เห็นที่ผูกเรือซึ่งเขาปักหลักไว้บนหลังเขื่อน รอใกล้ประตูหนักไป ในลำคลองมีบ้านเรือนแน่นหนาขึ้นมากกว่า ๕ ปีมาแล้วที่ได้เห็น แต่น่าเสียดายมากที่คลองนี้ได้เล็กเกินไป แต่ส่วนเรือเดินไปมามากกว่าที่ไหน ๆ เป็นถนนเจริญกรุงในระวางเมืองนครไชยศรีกับกรุงเทพ ฯ เวลาเสด็จเขากันเรือเสีย ตามธรรมดาได้ทราบความว่าเป็นที่คับคั่งกันมาก

---

(๑) พระอรรถการประสิทธิ์ (ปลื้ม สุจริตกุล) เดี๋ยวนี้เป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี

ความคิดเรื่องขุดคลองภาษีเจริญสายนี้ เป็นคลองครั้งแรกที่คิดจะให้เป็นทางค้าขายในรัชกาลที่ ๔ ยกคลองผดุงกรุงเกษม คลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ มีความประสงค์ต่างกัน คลองผดุงนั้นขุดเพื่อจะให้เป็นคูพระนครชั้นนอก สำหรับการต่อสู้ คลองเจดีย์บูชาสำหรับแต่จะเข้าไปปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์อย่างเดียว คลองมหาสวัสดิ์เป็นคลองที่สำหรับจะเสด็จพระราชดำเนินพระปฐม และเป็นคลองเปิดที่ให้เป็นนาสำหรับแจกพระเจ้าลูกเธอ แต่คลองนี้คิดจะให้เป็นทางเรือไปมาค้าขาย พระยาพิสนท์สมบัติเจริญ (ยิ้ม) เมื่อยังเป็นพระภาษีสมบัติบริบูรณ์เป็นผู้เริ่มคิด เป็นผู้มีโรงจักรหีบอ้อยอยู่ที่ดอนกะฎี และได้ทราบแบบอย่างว่า ฝรั่งเขาขุดคลองเก็บเงิน จึงได้ทำเรื่องราวถวายขอขุดคลองเก็บเงิน ประมาณเดิมว่าจะขุดกว้าง ๖ วา หรือ ๘ วา คิดทุนและพิกัดเก็บเงินมาด้วย ครั้นเมื่อทรงปรึกษากับสมเด็จเจ้าพระยา สมเด็จเจ้าพระยาเห็นว่าที่จะขุดคลองให้กว้างนั้น ไม่สามารถที่จะทำให้ประโยชน์ยืนยาวได้ อย่างเช่นคลองมหาชัยแรกลงมือขุด ๘ วา สายน้ำเดินไม่พอที่ชักตื้น ถ้าขุดแต่คลองแคบ ๆ ให้ต้องสายน้ำก็จักกว้างออกไปเอง จึงให้ลดขนาดลงมาเสียเป็น ๔ วา คิดค่าขุดเป็นเงินประมาณ ๔๐๐ ชั่งเศษเท่านั้น ทูลกระหม่อม[๑] ก็ทรงพระศรัทธาขึ้นมาว่าจะขุดเก็บเงินก็จะได้ไม่เท่าไร อยากจะบำเพ็ญทาน จึงได้ยกเงินพระคลังข้างที่ หรือพระคลังเดิม อันเป็นส่วนซึ่งพระยาพิสนท์จะต้องส่งนั้น ให้พระยา

---

(๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิสนท์ แต่คลองนี้หาได้เสด็จทอดพระเนตรไม่ ครั้นเมื่อสำเร็จแล้ว เรือเดินไปมามากมีประโยชน์ สมเด็จเจ้าพระยาจึงได้คิดจะขุดบ้าง ตั้งแต่แม่น้ำท่าจีนมาออกแม่น้ำแม่กลอง แต่ขนาดที่ลดลงไว้ว่า ๔ วานั้นนับว่าเป็นผิดทั้งคลองมหาสวัสดิ์และคลองภาษีเจริญ แต่ครั้นจะขยายขึ้นไป ๘ วาก็ยังเห็นว่าใหญ่เกินไป จึงขุดเพียง ๖ วา เงินที่ขุดนั้นสมเด็จเจ้าพระยาก็ไม่ต้องออก พระราชทานเงินภาษีน้ำตาลซึ่งจ่ายในตัว คือยกไว้เป็นเงินสำหรับสร้างวังเพชรบุรี ไม่ต้องส่งคลังเลย ถึงวังเพชรบุรีแล้วสำเร็จเงินนั้นไม่ส่ง คลังก็ไม่ทราบจำนวนว่าเท่าใด สำหรับมีการอะไรที่เป็นราชการก็ใช้บ้าง แจกจ่ายข้าราชการในกรมกลาโหมบ้าง นอกนั้นก็อยู่ในสมเด็จเจ้าพระยา จึงทรงมอบให้เอาเงินรายนั้นใช้ แต่สมเด็จเจ้าพระยาท่านว่าของท่านขุด เพราะความจริงก็เป็นอยู่ ถ้าไม่เอามาใช้ขุดคลองเงินก็คงเป็นของสมเด็จเจ้าพระยา แต่ที่ดินสองข้างคลอง สมเด็จเจ้าพระยาได้ผลประโยชน์มาก โดยแจกจ่ายให้แก่ภรรยาพี่น้องลูกหลานและคนซึ่งฝากตัว แต่ถ้าผู้อื่นจะจับจองต้องเสียเงิน ไม่เสมอกันมากบ้างน้อยบ้าง คลองดำเนินสะดวกสายน้ำท่าจีนไหลขึ้นลงทะเลแรง จึงได้กัดปากคลองข้างตะวันออกกว้างได้เร็ว เป็นพยานความเห็นของสมเด็จเจ้าพระยา ข้อที่ว่าขุดคลองเล็กก็ใหญ่ออกไปเองเป็นเรื่องสำหรับท่านยกขึ้นพูดอยู่เสมอ ถึงว่าใหญ่แต่ปากคลอง ใน ๆ เข้าไปก็ไม่ใหญ่ ก็ยังมีความหวังใจว่าน้ำจะกัดลึกได้ตลอด จนเดี๋ยวนี้ก็ยังหาตลอดไม่

เรือสุพรรณหงส์เดินในลำคลองภาษีเจริญขยักขย่อน เพราะต้องเดินเบา กินเวลา ๔ ชั่วโมงเศษนิดหน่อย ที่ประตูน้ำตะวันตก น้ำผิดกับน้ำแม่น้ำประมาณสองศอกเศษ เพราะฉะนั้นการที่ออกประตูน้ำจึงได้ช้า

มาถึงบางยางแต่เวลาบ่ายโมงหนึ่ง เวลายังวันอยู่จึงไม่ได้แวะเลยขึ้นไปตลาดใหม่ แวะที่บ้านที่ภรรยาพระทวีประชาชนคนเก่า(๑) ซึ่งเป็นมารดาพระทวีประชาชนเดียวนี้(๒) อันได้เป็นข้าหลวงเดิมมาแต่ก่อน เขาเลี้ยงของว่างอย่างอื่น แล้วจึงได้กลับมาถึงพลับพลาเวลาพลบทางอยู่ในสองชั่วโมง ทั้งขาไปขามา

วันนี้ฝนตกมีพายุ แต่ฉันไม่ได้ถูกเลยทั้งฝนทั้งพายุไม่รู้สึกทีเดียว เรือภุชงค์จำแลงมาที่หลัง แต่มาทันเวลาหยุดกินข้าวล่วงหน้าออกไปก่อน ถูกฝนถูกพายุ เรือเจ้าศรีไส(๓) ลงมาแต่พระปฐม ถูกฝนถูกพายุที่บ้านพระทวี เขาก็บอกว่าฝนตกมาก

วันที่ ๓๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๘ เวลาเช้าออกจากพลับพลาลงเรือกระบี่ ซึ่งเห็นว่าเดินในคลองเรือเล็กจะคล่องแคล่วกว่า ก็เป็นความจริง แล่นมาพร้อม ๆ กัน เรือกระบี่มาถึงก่อนเรือสุพรรณหงส์กว่าครึ่งชั่วโมง การเรือใหญ่ช้าเพราะน้ำคดท้าย

ประตูน้ำปากคลองดำเนินสะดวกนี้ ระดับน้ำผิดกันถึง ๔ ศอก น้ำล้นคลองบ่าลงมานอกประตูน้ำ ไหลอยู่เสมอในสระที่ก่อเขื่อนรอบนั้นเอง

---

(๑) ชื่อกี

(๒) พระยาสุนทรบุรี (อี้ กรรณสูตร์)

(๓) นายพลตรี หม่อมเจ้าศรีไสเฉลิมศักดิ เป็นผู้บังคับการทหารบกมณฑลนครชัยศรี

น้ำไหลปรื่อายอยู่จนนึกสงสัยว่าจะรั่วได้ ครั้นเวลาเมื่อเปิดให้น้ำลงมาในอ่าง น้ำท่วมถึงหลังเขื่อนเดือกเป็นไพรอยู่รอบ ประตูนี้ต้องเปิดน้ำ ๑๗ มินิตจึงได้เต็มได้ระดับน้ำในคลอง แต่ส่วนประตูข้างตะวันตก ระดับน้ำผิดกันกับระดับน้ำข้างนอกเพียงสักสี่ห้านิ้วเท่านั้นจึงออกได้เร็ว

ในลำคลอง ระยะหลัก ๑ หลัก ๒ จนกระทั่งถึงหลัก ๓ เดิมเป็นจากและปรง เดี๋ยวนี้มีจากและปรงเข้าไปไม่ถึงหลัก ๑ เป็นไร่นาไปหมดได้ความคิดว่ามาก ตามลำคลองมีตลาดเกิดขึ้นใหม่ถึงสามระยะ นับว่าไม่มีที่ว่าง ว่าคนราชบุรียกลงมาตั้งแถบคลองดำเนินสะดวกนี้มาก เรือกระบี่เดิน ๑๐๐ เส้น ต่อ ๑๓ มินิต ๑๕ มินิตบ้างเท่านั้น ที่เดินเช่นนี้ต้องขอโทษพระยาวงศา(๑) แต่เพราะเห็นว่าน้ำลบตลิ่งไม่มีคลื่นพัดฝั่งมาก เพราะเรือเล็ก ชั่วโมงครึ่งตลอดคลอง มาถึงพลับพลาบางนกแขวก ถ้าจะไปราชบุรีก็ทันเหลือหลาย แต่ขัดข้องที่กระบวนจะมาไม่ทัน ไม่ได้หยุดกินกลางวันแห่งใด เลยมากินที่พลับพลาทีเดียว

น้ำราชบุรีลดมากตลิ่งสูง แต่ได้แลเห็นและได้ข่าวว่าข้าวงามทุกหนทุกแห่งไม่มีเสียเลย ยังหวังใจกันอยู่ว่าน้ำคงยังจะมาอีก

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ลงเรือล่องลงไปตามลำน้ำ เลี้ยวเข้าคลองบางน้อยฝั่งตะวันออก คลองนี้เป็นคลองเก่าลึกและกว้างสายน้ำเชี่ยวแรง ตามลำคลองเป็นสวนหมาก มะพร้าว และผลไม้แน่นหนา ลักษณะสวนเมืองสมุทรสงคราม มีบ้านเรือนฝากระดานเป็นพื้นติดต่อกันเข้าไป วัด

(๑) เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาวงศานุประพัทธ์

ใหญ่ ๆ ก็มีหลายวัด ข้างในมีแยกหลายแยก แต่ที่เป็นทางร่วมไปคลอง ดำเนินสะดวกทางหนึ่ง ไปสมุทรสงครามทางหนึ่ง ออกทางปากคลองนี้ทางหนึ่ง มีตลาดซื้อขายของสด เป็นตลาดประจำอยู่ทุกวัน แต่ทางดำเนินสะดวกได้ปิดเสียเมื่อเวลาทำประตูน้ำนั้นแล้ว เพราะฉะนั้นน้ำจึงได้ป่าลงมาคลองนี้ไหลเชี่ยว ระยะทางตั้งแต่พลับพลาบางนกแขวกไปจนสุดตลาด อยู่ในชั่วโมงหนึ่ง ทั้งไปทั้งมา ขาไปทวนน้ำในคลองขามาทวนน้ำแม่น้ำ กลับมาถึงแต่เวลาบ่ายยังไม่ทัน ๔ โมง คอยอยู่จนกระทั่งบ่าย ๕ โมง กระบวนจึงได้มาถึง ผิดกันถึง ๖ ชั่วโมง เหลือเกินจริง ๆ ได้ความจากบริพัตร[๑]ว่าเวลาเรือกระบวนมาถึงระดับน้ำถึง ๕ ศอก แบ่งเข้าประตูเป็น ๓ คราว คราวหนึ่งถึงชั่วโมงหนึ่ง กินเวลา ๓ ชั่วโมง ต้องขึ้นฉ้อเดินตามลำคลองถึงร้อยเส้นต่อ ๒๐ มินิต จึงมาถึงไม่ทันค่ำดังนี้ วันนี้หนีฝน ตอนแรกมาพ้นแต่ถูกนิดหน่อย ต่อเมื่อขากลับจากคลองบางน้อยจึงถูกบ้างเล็กน้อย

วันที่ ๓๑ เวลาเช้าลงเรือกระบี่ ขึ้นมาแวะเข้าคลองบางป่าผึ้งตะวันออก คลองนี้เล็กกว่าบางน้อย ไม่เป็นสวนเป็นคลองเข้าไปในนาบ้านเรือนมีราย ๆ มีเรือเข้าไปบรรทุกข้าวปลายคลองก็ผ่านนา คลองลัดตั้งแต่บางนกแขวกมาถึงเมืองราชบุรี ซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาขุดได้ผ่านคลองนี้ แต่คลองลัดนั้นตื้นเสียใช้ไม่ได้ช้านานมาแล้ว ใช้ได้อยู่ประมาณสัก ๖ ปี พระบำรุงบุรีราช[๒]กล่าวว่า ปลายคลองแถบนี้ต้องเขนลง

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ทรงบัญชาการทหารเรือ

(๒) เป็นนายอำเภอเมืองราชบุรีผู้นำเสด็จ

ข้างล่างเป็นธรรมดา คลองที่ขุดนี้ปากคลองขึ้นข้างเหนือ ทรายจึงถูกมูลปิดปากคลองเสียเร็ว ออกจากปากคลองบางย่างขึ้นมาราชบุรี พักที่เรือนหน้าบ้านเทศา ซึ่งได้ซื้อกรมรถไฟไว้แต่ก่อน พระยาไกรเพ็ชรจัดการรับรองแข็งแรงเลี้ยงดูบริบูรณ์มาก มีทั้งของสดสำหรับทำครัวด้วย พระยาสุริยากับภรรยาออกมาช่วย พระยามนตรีตั้งบ้านเรือนอยู่เหนือโรงเหล้ารัฐบาลใต้เมืองก็ได้มาด้วย พร้อมทั้งพระยาสุรินทรฤาไชย พระยาราชพงศานุรักษ์ พอมาถึงได้ไปดูวัดสัตนาถปริวัตร ซึ่งพระพุทธวิริยากร[๑] ได้ขยายพระอุโบสถกว้างออกไปอีกมากเกือบเท่าแนวเสมาเดิม แต่เพื่อจะต้องการห้องให้มาก และจะไม่ให้เกินพัทธสีมาเดิมด้วย จึงได้ทำเฉลียงฉ้อเข้ามาในประธานด้านหลัง ก่อหน้าบันทับหลังสะพานซึ่งเห็นว่าจะไม่ทนอยู่ได้เท่าไร ได้บอกยอมขยายพัทธสีมา ให้แก้หลังโบสถ์เติมเฉลียงออกไป ให้ตั้งต้นเรียรายต่อไปใหม่ ได้ประเดิมไว้ ๒๐ ชั่ง (ยี่สิบชั่ง) มีพระสงฆ์ถึง ๓๐ เศษ เวลาบ่ายได้ลงเรือดูตามลำน้ำ ไปเลี้ยวเข้าคลองบางสองร้อยจนถึงแยกที่จะไปเขางูได้ล่องกลับ

เมืองราชบุรีที่แลเห็นแปลกกว่าแต่ก่อนนั้น คือตึกตลาดซึ่งทำแล้วเสร็จ ถัดไปก็ศาล ๆ นี้ใหญ่โตสูงตระหง่านผิดกับที่อื่นตามแถบ

(๑) ชื่อบุคคลที่ปรากฏในวรรคนี้ พระยาไกรเพ็ชรรัตนสงคราม (แฉ่ บุนนาค) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี พระยาสุริยานุวัตร์ (เกิด บุนนาค) กับคุณหญิงลิ้นจี่ พระยามนตรีสุริยวงศ (ชื่น บุนนาค) พระยาสุรินทรฤาไชย (เทียน บุนนาค) ผู้ว่าราชการจังหวัดเพชรบุรี ต่อมาเป็นพระยาสุรพันพิสุทธิ์ พระยาราชพงสานุรักษ์ (ชาย บุนนาค) ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสงคราม พระพุทธวิริยากร (จิตร์) พระราชาคณะวัดสัตนาถ

ที่ตั้งเตาปูนแต่ก่อนราย ๆ กันอยู่นั้น เดี๋ยวนี้ตั้งติดกันตลอดคุ้งน้ำซ้อนกัน ๒ ชั้น ๓ ชั้น ฟากตะวันออกก็มี เห็นจะเป็นด้วยปูนใช้การที่กรุงเทพ ฯ มากขึ้น จึงได้เผาปูนทวีขึ้นหลายเท่า มีที่แลเห็นแปลกคือวัดตาลปฏิสังขรณ์ใหม่ ท่านผู้หญิงจุ้ยเรี่ยรายปฏิสังขรณ์กับวัดโคกหม้อ พระศรีปัญญามหามุนี (๑) สร้างเป็นมณฑปยอดเป็นพระเจดีย์ มีระเบียงตั้งพระพุทธรูปรอบทำนองพระนครหลวง แต่ย่อมและพระระเบียงหันหน้าออกข้างนอก ดูงามพอใช้เสียแต่มุงสังกะสี แลเห็นมันเป็นกำมะลอไป

ได้เลื่อนกำหนดเพิ่มขึ้นที่นี่อีก ๒ วัน เหลือหนึ่งนั้นเพชรบุรีคิดจะกลับเข้าไปถึงกรุงเทพ ฯ ต่อวันที่ ๑๘ เพื่อจะพักผ่อนร่างกายแก้เรื่องรูมาติซั่มเสียสักที เดี๋ยวนี้ข้างบนเลื่อนหายลงไปเหลืออยู่ข้างล่างลุกนั่งยังไม่สู้ปกติ ได้ส่งโปรแกรมที่กะใหม่มาให้ดูด้วยแล้ว

ไม่มีเหตุการณ์อื่นใดที่จะบอกข่าวผู้ที่มาเป็นการเรียบร้อยดีอยู่หมด

สยามินทร์

(๑) ผู้มีชื่อในวรรคนี้ ท่านผู้หญิงจุ้ยภรรยาพระยาภักดีนฤบดินทร (ถุ้ง) จางวางเมืองราชบุรีแต่ก่อน พระครูศรีปัญญามหามุนี (อ่อน) เป็นพระครูเจ้าอาวาสวัดศรีสุริยวงศ

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

เมืองราชบุรี

วันที่ ๒ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

บอกมายังมกุฎราชกุมาร ต่อใบบอกฉบับแรก

เมื่อวันที่ ๑ กันยายน เวลาเช้า ได้ขึ้นรถเจ๊กไปดูแถวตลาดถนนริมน้ำ ตั้งแต่หน้าบ้านเทศาไปได้ถมศิลาเขาหลาว ยดแน่นเรียบร้อยดีตลอดจนถึงที่ว่าการมณฑล ถนนสายที่เกิดความในหนังสือพิมพ์บ่นเรื่อยอยู่บ่อย ๆ นั้น คือถนนเทียมไปข้างทางรถไฟสำหรับไปสถานี ทำเรียบร้อยเสร็จแล้วไม่ต้องเกิดความ แต่ถนนนอกนั้นยังไม่เป็นแก่นสารอะไรเลย สายหลังปูด้วยอิฐเหมือนถนนเสาชิงช้า ครั้งรัชกาลที่ ๔ ที่ลุ่มต่ำกว่าถนนสายหน้าเป็นอันมาก เมืองราชบุรียังไม่เข้าเป็นภูมิมิวนิซิเปอลอย่างไรเข้าได้ ถ้าจะตั้งมิวนิซิเปอล จะได้แต่ตลาดพระคลังข้างที่รายเดียวเป็นเนื้อ นอกนั้นก็มีแต่กะเสนกะสาย ตึกตลาดพระคลังข้างที่นั้นติดแน่นหนาดีมาก ตัวตลาดของสดไม่พอ ซึ่งจะขยายยังติดเกะกะต่าง ๆ ด้านหลังเป็นตึกเก่าที่จะต้องรื้อ ด้านหน้าก็เป็นโรงตำรวจภูธร ซึ่งจะย้ายไปไหนก็ยังไม่ได้ ที่พักมิชชันนารีเข้าไปแทรกอยู่ในระวางนั้น ยังจะต้องย้ายเปลี่ยนกันอีกหลายต่อ จึงจะขยายตลาดออกไปได้ พิเคราะห์ดูตึกรามที่ทำ ๆ ขึ้นไว้ก็เป็นเครื่องน่าสังเวช แต่จะทนสู้เรือนฝากะดานก็ไม่ได้ เพราะเหตุที่ทำตึกแต่ไม่รู้จักวิธีทำตึก ปลูกสร้างขึ้นเหมือนยังเรือนไม้ ง่อนแง่นกำมะลอไปทั้งนั้น ตึกสมเด็จ

เจ้าพระยาซึ่งเป็นที่ว่าการทั้งใหญ่ทั้งโต ก็ต้องมุงจากทับกระเบื้อง ที่วังเก่าซึ่งอยู่ตรงอาลูน อาลูน (สนามหญ้าใหญ่) ใช้เป็นตะรางไปพลางอยู่ได้ด้วยค้ำจุน ตะรางใหม่ทำข้างล่างลงมาหลังบ้านเทศายังไม่แล้ว ที่วังนี้ในสมุดสามสิบสองเล่ม(๑) ของมหาดไทยกะว่าจะทำเป็นที่ว่าการมณฑลแต่เห็นจะยังลึก เลยขอไว้ว่าถ้าจะทำแล้วขอให้ทำเป็นตึกถาวรมั่นคงทีเดียว อย่ารอตึกลงปลูกเรือนฝากระดานครอบเลย เพราะราชบุรีมีพร้อมทั้งอิฐทั้งปูน ซึ่งได้ลืมกล่าวในรายงานฉบับก่อน ว่าได้เกิดโรงสีไฟขึ้นโรงหนึ่งข้างใต้น้ำ ใช้ผนังก่ออิฐถือปูน แต่ยังไม่ได้ลงมือทำการ เมื่อดูตลาดตลอดแล้วได้ไปวัดศรีสุริยวงศ์ ยังไม่สู้ชำรุดมากนัก กลับมานั่งที่พักบ้านเทศาและกินกลางวันพร้อมด้วยเจ้านาย

เวลาเย็นลงเรือไปบ้านพระยามนตรีสุริยวงศ์ ซึ่งอยู่ใต้เกาะลงไปหน่อยหนึ่ง เขาเลือกได้ที่ดีเป็นที่ดอนปลูกเรือนถ้ำมะลอ ๆ แต่ทำเข้าท่วงที ตกแต่งสนุก เลี้ยงเป็ดไก่ปลูกต้นไม้ดูเป็นที่สบายอยู่

วันที่ ๒ กันยายน เวลาเช้า ได้ขึ้นรถไปข้ามสะพานรถไฟดูโรงทหารในเมือง การยังไม่สำเร็จเมื่อดูครั้งก่อน แล้วสำเร็จขึ้นอีกหลายอย่าง มีโรงทหารปืนใหญ่เป็นต้น ได้ตรวจดูที่โรงทหารปืนใหญ่ และให้แสดงวิธีใช้ปืนใหญ่ให้ดูแล้ว ได้กลับลงทางสะพานน้ำหน้าบ้านผู้บังคับการซึ่งอยู่ตรงข้ามกับที่พัก ลงเรือพายข้ามมาขึ้นที่อยู่

มีฝนตกแต่ตกเป็นพัก ๆ ไม่กีดแก่การที่จะเที่ยวเตร่ และไม่ตก

---

(๑) หมายความว่าความคิดซึ่งจะทำแต่ไม่รู้ว่าจะทำได้เมื่อใด

พร่ำเพรื่อ เวลากลางวันไม่สู้ร้อน แต่เวลาจวนรุ่งหนาวต้องห่มผ้า ที่บอกข่าวสองวันนี้ จะให้เป็นเขตเวลาที่อยู่เมืองราชบุรี ตั้งแต่พรุ่งนี้ไปจะเป็นเวลาเดินทาง จะบอกข่าวฉบับอื่นต่อไป

ป. ล. เมื่อเขียนหนังสือนี้แล้ว เวลาเย็นได้ไปวัดช่องลม ซึ่งพระครูอินทเขมา เจ้าอาวาสมาหาถวายพระราชกุศล แต่เรียกว่าวัดช้างล้ม ได้กล่าวว่าเป็นที่ช้างล้ม ช่างไม่มีอะไรน่าดูสักอย่างเดียว รกรุงรังวัดราชบุรีแล้วอย่าดูเสียเลยดีกว่า กลับมาจากวัดเลยไปดูที่สถานีรถไฟตามถนนเกิดดวาก ถนนนั้นเป็นที่เรียบร้อยพอใช้ได้ แต่มีที่ซึ่งต้องพิจารณาเป็นอันมาก เช่นทำนบตั้งคันกันน้ำกันน้ำข้างนอกได้ แต่น้ำข้างในออกไม่ได้ หน้าเฟะฟะ ถ้าหน้ามีเข้าก็ต้องตั้งระหัด ทั้งนี้ก็เพราะไม่ได้ถมดินตามความคิด การจะถมก็มากเห็นจะยังนาน ที่สเตชั่นรถไฟก็ยังไปคนละทางอยู่บ้าง ราษฎรที่ได้บรรทุกสิ่งของมาแต่เพชรบุรี หรือพระปฐมเจดีย์ ไม่สามารถจะขนของตามทางยกซึ่งอยู่หลังสเตชั่นได้ ไม่มีพาหนะอะไรจะขนนอกจากจะจ้างเจ๊กหาบ ส่วนคลองไปอยู่หน้าสเตชั่นตรงกันข้าม รถมาจอดข้างหน้าสเตชั่น ขนของลงเรือต้องข้ามรางเจ้าพนักงานเขาก็ห้ามไม่ให้ข้าม แต่ราษฎรก็คือข้าม เพราะไม่ข้ามก็ไปลงเรือไม่ได้ นายสถานีต้องเลยอลุ้มอล่วยไปบ้าง ดีที่นายสถานีเป็นคนไทย การที่ผ่อนกันเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่นนี้มักจะมีในระวางกรมรถไฟกับคนโดยสาร วันนี้ฝนไม่ตกเลย

จ. ป. ร.

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓

เมืองกาญจนบุรี

วันที่ ๗ กันยายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๘

ถึงมกุฎราชกุมาร

ได้รับหนังสือฉบับที่ ๑ กับรายวันราชการ วันที่ ๓๐ ที่ ๑ ที่ ๒ ได้ทราบความแล้ว

อนุสนธิใบบอกรายงานต่อฉบับที่ ๒

วันที่ ๓ เมื่อเวลาเช้าฝนตกหนัก ได้จัดการไว้ว่าจะไปปฐมเจดีย์จนต้องคิดเลิก ด้วยเหตุว่าจะหาพาหนะอันใดไปให้ถึงสถานีซึ่งอยู่กลางทุ่งไม่ให้เปียกฝนเป็นว่าหามิได้ รถม้าก็มีพวกรถเช่าพอใช้ได้ รถเจ๊กก็มี แต่ไม่พอที่จะร่มฝนได้เลยสักอย่างเดียว กำหนดรถไฟเวลา ๒ โมงครึ่ง จน ๒ โมงแล้วฝนก็ยังตก สักครู่หนึ่งจึงหยุด ถ้าหากว่าจะย้อนไปขึ้นรถไฟถึงสถานีต้องเกินเวลา แต่รถไฟเขายอมมารับที่สะพานจึงเป็นอันสำเร็จ ได้ขึ้นรถไฟพิเศษไปปฐมเจดีย์ ส่วนข้างในขึ้นไปด้วยกระบวน

เมื่อถึงปฐมเจดีย์ ได้แวะไปดูตลาดทั้ง ๒ ข้าง เห็นติดแน่นหนาบริบูรณ์ดี เกือบจะว่าตลาดไหนสู้ไม่ได้ แต่พื้นยังเป็นโคลนลุ่มดอนต้องโรยแกลบ จะต้องคิดจัดการใหม่ให้สะอาดขึ้น ส่วนถนนที่เป็นของสุขาภิบาลยังไม่ได้ถมหิน เห็นว่าเป็นการสมควรแท้ที่จะต้องถมหินอย่างราชบุรี แล้วแต่การที่จะทำนั้น ถ้าทำให้มั่นคง คือมีหินเป็นอับเฉาหิน

ก้อนย่อมแล้วจึงโรยละเอียด ซึ่งต้องลงทุนมากแต่ทนนาน นั้นจะคิดว่าที่จะรีบโรยให้ทั่วไปทุกถนน เพราะที่ปฐมเจดีย์ถึงถนนไม่ได้โรยหินก็แห้งเร็ว รถไม่มีกี่คัน ถ้าทำเสียให้ดีถึงจะได้แต่ทีละน้อยคงจะทนไปได้ตั้ง ๑ ปี ถนนซ้ายพระจากสถานีไปดูเรียบร้อยดี ต้นมะขามงามตลอดจนถึงบันไดใหญ่ดูเปิดเผย แต่ตึก ๒ ข้างถนนออกจะไม่ใคร่ติด เพราะเข้าไปรุมกันอยู่ในตลาดเสียหมด พระปฐมเจดีย์แปลกกับที่อื่น ถ้าไม่เข้าไปในตลาดแล้วดูคนจะไม่มีเท่าไร ได้ขึ้นรถไปดูถนนเทศาจนตลอด ต้นมะขามงามดีเหมือนกัน แล้วคิดจะไปทักษิณพระปฐม แต่ด้วยเหตุที่ฝนตกตั้งแต่ ๗ ทุ่ม จนถึง ๒ โมงเช้า ปลายถนนหน้าพระและถนนขวาพระจมอยู่ในน้ำ ต้องขับรถไปในน้ำเช่นนั้น เลี้ยวถนนหลังพระเป็นน้ำเป็นโคลน จะไปแห่งใดอีกด้วยรถไม่ได้ แต่เวลายังวันอยู่ จึงได้ขึ้นรันแทะสะปริงกลับไปทางถนนหลังพระ แล้วไปตามถนนสนามจันทร์ ซึ่งปลูกต้นขี้เหล็กงามอยู่มากแล้ว จนถึงบ้านสนามจันทร์(๑) ได้พบฝรั่งที่ใช้ให้เพาะปลูกอะไรอยู่ในที่นั้น มีน้ำฝนขังเป็นแห่ง ๆ ได้ขึ้นไปดูเรือนมิลมพักเย็น แต่ดูการตกแต่งพื้นดินจะยังมากอยู่ กลับมาทางเดิมเลยไปถนนขวาพระ วัดนี้ว่าเป็นอันแล้วสำเร็จใหญ่โตมาก แต่น้ำฝนขังท่วมไปทั้งนั้น ได้ขึ้นลานพระปฐมทางถนนหน้าพระ พระนิกรม(๒) ไปคอยอยู่ที่วิหารตะวันออก ได้ถามได้ความว่าเป็นที่เรียบร้อย การประดับกระเบื้อง

---

(๑) ได้สร้างเป็นวังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชในสมัยนั้น

(๒) พระนิกรมมุนี (ช้อน) ภายหลังได้เลื่อนเป็นพระราชโมลีมาอยู่วัดราชบุรณะ แล้วลาสิกขา

องค์ปฐมเจดีย์ยิ่งมากอยู่ แต่การข้างล่างดูเรียบร้อยบริบูรณ์ดีขึ้น ต้นมะฮอกานีลองปลูกไว้บนลานพระ ไม่โตตามที่ควรจะโต เห็นจะเป็นด้วยรากติดอิฐข้างล่าง แต่ถ้าจะตัดดูลายไม้ น่าจะดูกว่าไม้ที่ปลูกพื้นแผ่นดิน คิดจะปลูกต้นมะฮอกานีถนนหลังพระให้ตลอด เป็นการทดลองดูว่าพื้นที่เป็นทรายเช่นนั้นจะงามหรือไม่

พระยาศิริไชย(๑) เลี้ยงกับข้าวอย่างจีน และพักอยู่จนเวลาบ่าย ๓ โมงจึงได้ขึ้นรถไฟกลับมาลงที่บ้านโป่ง พักพลับพลาแรม

วันที่ ๔ ได้ขึ้นมาด้วยกระบวนเรือไฟ เพราะท้องไม่สู้ปกติ แต่ก็พอดีที่ถูกฝนกลางทาง พักที่พลับพลาตรงท่าเรือพระแท่นข้ามพลับพลา ๒ แห่งนี้เขาทำบนยกแขวนสูงเต็มที ด้วยเวลาเมื่อแรกทำกำลังน้ำมาก ถูกเวลาน้ำลดต้องปักปรำเติมประดักประเดิดมาก พระยาประสิทธิ-สงคราม(๒) ลงมาแจ้งว่าน้ำกำลังขึ้น เห็นจะไม่สู้ขัดข้องอย่างเช่นที่คาดไว้แต่ก่อน ร้องเดชะพระบารมี ฝนก็ไม่ใคร่จะมี แต่ที่น้ำขึ้นเห็นจะเป็นด้วยฝนข้างเหนือ

วันที่ ๕ มาโดยเรือกระบวนอีก ถึงพลับพลาเมืองกาญจนบุรี เวลาบ่าย ๕ โมง ระยะทางที่มา ๒ วันก่อนจะเต็มที จะว่าน้ำมากพอแลเห็นบนตลิ่งก็ไม่ใช่ จะว่าน้ำน้อยสนุกในเชิงหาดก็ไม่ใช่ ครึ่ง ๆ กลาง ๆ

(๑) พระยาศิริไชยบุรินทร (สุข โชติกเสถียร) ผู้ว่าราชการเมืองนครชัยศรี ต่อมาเลื่อนเป็นพระยารณไชยชาญยุทธ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์

(๒) พระยาประสิทธิ์สงคราม (นุช มหานีรานนท์) ผู้ว่าราชการเมืองกาญจนบุรี ต่อมาเป็นพระยาสัตยานุกูล

เบื่อตา แต่ระยะทางวันนี้มีภูเขาสนุกงดงามดี

สังเกตได้อย่างหนึ่งว่า คนคงจะมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ฝั่งน้ำที่เป็นป่าเปลี่ยวมีน้อย พระยาประสิทธิสงครามว่าไร่ยาตลอดไปทั้งนั้น ราษฎรที่ได้พบปะ บอกว่าราคายากำลังดีทุกปาก

พลับพลาคราวนี้ไม่ได้ตั้งที่เดิม เขาย้ายลงมาตั้งตรงวัดใต้ข้ามฝั่งตะวันตก แรกมาถึงแทบจำไม่ได้ เหตุด้วยเคยเห็นกาญจนบุรีมา ๓ เที่ยว แต่ก่อนเป็นหน้าแล้งทุกครั้ง คราวนี้หน้าน้ำดูเป็นอื่นไป ต้องลงเรือเล็กพายเที่ยวดูหลักฐานที่เคยจำจึงนึกได้ พลับพลาที่นี่ท้ายนบวยเป็นแพ ปักแต่ปรำเรือจอดสบาย ขึ้นลงง่าย

วันที่ ๖ ลงเรือยนตร์เล็ก ๒ ลำ ข้างในไปเรือใหญ่ ๒ ลำ ขึ้นไปลำแม่น้ำน้อย แวะที่เตาปูน ซึ่งภรรยาข้าราชการและพ่อค้ามาตั้งร้านของเลี้ยงเป็นที่ร่มมีต้นไม้ใหญ่มาก ต้นทางที่จะขึ้นไปถ้ำใหม่ หยุดพักเลี้ยงดูกันแล้วได้ลงเรือแล่นต่อขึ้นไป ข้ามแก่งหลวงแก่งน้อย ซึ่งไม่มีอะไรสังเกตได้นอกจากกรุย ช่างไม่ขบขันเสียจริง ๆ ขึ้นไปหยุดพักจอดเรือกินกลางวันที่วังหมึก แล้วจึงแล่นต่อไปจนถึงลำพาชีเป็นระยะทางเท่าที่เคยขึ้นไปด้วยเรือแจวหน้าแล้ง ๓ วันจึงได้กลับ ถูกฝนเมื่อจวนจะออกจากแม่น้ำน้อย

วันที่ ๗ วันนี้ได้ขึ้นไปดูเมือง ขึ้นตรงประตูเหนือ แล้วเลี้ยวมาหน้าเมืองดูป้อมกำแพง ชำรุดมากกว่าราชบุรี ไปจนถึงวัดท้ายเมือง แวะที่วัดเรียกว่าชุมพลชนะสงคราม แล้วกลับเข้าประตูข้างใต้ ซึ่งแบ่งเขต

เป็นฝ่ายทหาร ดูที่ว่าการและโรงทหาร แล้วไปแวะที่หลักเมืองซึ่งมีศิลาจารึก กำหนดเมื่อสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ขึ้นมาสร้าง ดูศาลและศาลากลาง ผ่านออกทางประตูเหนือไปตามตลาดเหนือเมือง จนถึงวัดเหนือเรียกวัดเทวะสังฆาราม วัดแรกเป็นพระครูเจ้าคณะเมือง วัดหลังนี้เป็นพระครูเจ้าคณะรอง คล่องแคล่วทั้ง ๒ คน สวดมนต์แข็ง สมทบกันมาสวดที่แพตรงเรือข้ามทุกคืน สวดเหมือนพระบางกอกในวัดที่ไม่ขี้เกียจด้วย(๑) แต่วัดหลังนี้เห็นจะมีสัปบุรุษติดมาก บริบูรณ์กว่าวัดแรก ราษฎรมาคอยหาเป็นอันมาก จนถึงพวกบ้านหนองขาวก็พากันมา พวกราษฎรหนองขาวนั้นอยู่ข้างจะเก่งในการพูดจากล้าหาญ เคยเฝ้ามาแต่รัชกาลที่ ๔ กราบทูลให้ถอดพระยากาญจนบุรีครั้งนั้นเสียคนหนึ่งในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ก็ได้ถอดเจ้าเมืองเสียคนหนึ่งเหมือนกัน มีราษฎรมาสานเสื่อไม้รวกให้ดู การที่สานวันนี้เป็นพิเศษ ทำพร้อมกันถึง ๑๐ คน เป็นเสื่อขนาดใหญ่ แต่ถ้าปกติเขาทำกว้าง ๔ ศอก ยาว ๔ ศอก ๒ คนถือไม้ซึ่งเรียกว่าและคนละอัน หันหัวออกข้างนอกคนละข้าง ใช้เปลือกแสลงพรรณดีขัดเป็นลายทำรวดเร็วดี ทำ ๒ คนนั้นได้วันละผืน ราคาผืนละ ๕ สลึง ถ้าผืนขนาดใหญ่ราคาก็มากขึ้นไป ของในตลาดไม่เห็นมีอะไร

---

(๑) สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดทรงฟังพระสงฆ์สวดมนต์ เวลาเสด็จประพาสตามหัวเมือง ถ้าพลับพลาอยู่ใกล้วัด เวลาเย็นโปรดให้บอกพระสงฆ์ว่าเคยสวดมนต์ทุกวันอย่างใดให้สวดตามเคย อย่าหยุดเสียเพราะเหตุที่เสด็จประทับอยู่ใกล้วัด พระสงฆ์วัดไหนสวดมนต์ดี บางทีก็พระราชทานรางวัล พระสงฆ์ที่มาสวดมนต์ถวายทรงฟังที่เมืองกาญจนบุรีครั้งนี้ เสด็จประทับอยู่ ๓ คืน สวดถวายทรงฟังจบทั้ง ๔ ภาณ ได้พระราชทานรางวัลชั่ง ๑

นอกจากของกรุงเทพ ฯ และผลไม้ในพื้นเมือง

มีวัดญวนมาตั้งประชิดติดอยู่กับวัดเหนือวัดหนึ่ง ได้ตั้งมาช้านานแล้ว มีพระพุทธรูปใหญ่ ๓ องค์ ว่าเป็นพระศิลาไปทำมาแต่เมืองกาญ-จนบุรีเก่า อาการกิริยาของวัดและของพระหันเข้ามาทางไทย พระพุทธรูปไม่มีพระจีนเลย เวลาสวดก็นั่งสวดอย่างไทย ๆ ดูเป็นอย่างเจ๊กอยู่ก็ยังมีที่จุดประทัดและทอดตัว เห็นจะคิดเห็นว่าไม่ผิดอะไรกันกับวัดพนัญเชิงและวัดกัลยาณมิตร(๑)

ที่จริงภูมิฐานเมืองปากแพรกดีกว่าเมืองที่เขาชนไก่ เพราะตั้งอยู่ในที่ร่วมแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๒ แม่น้ำ พื้นแผ่นดินที่ตั้งเมืองก็สูง แลเห็นแม่น้ำน้อยได้ไกล ป้อมกลางย่านตั้งอยู่ตรงกลางลำน้ำทีเดียว แต่การก่อสร้างช่างไม่แน่นหนาเสียจริง ๆ ชำรุดแหว่งเว้าหรอไปได้เอง เมืองนี้ใช้ใบเสมาที่เรียกว่าเสมาป้อม ไม่ใช้ใบเสมาที่เป็นหลักอย่างเมืองราชบุรี ลักษณะรูปเสมาป้อมเกิดมาจากค่ายทำด้วยไม้เสมาอย่างกรุงเทพ ฯ นั้น เดิมคงจะใช้ไม้ทั้งต้น หยักปลายเป็นรูปเม็ด ผ่าใบ

(๑) วัดญวนเกิดมีขึ้นที่เมืองกาญจนบุรี เมื่อรัชกาลที่ ๓ ครั้งทำสงครามกับญวน มีพวกญวนสมัครตามกองทัพเข้ามาอยู่เมืองไทย พวกที่เข้ารีตถือศาสนาคริสตังโปรด ฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สามเสนด้วยกันกับพวกเชื้อสายโปรตุเกสถือศาสนาคริสตัง ซึ่งเข้ามาจากเมืองเขมรก่อนนั้น ส่วนพวกญวนที่ถือพระพุทธศาสนาโปรด ฯ ให้ออกไปรักษาป้อมซึ่งสร้างขึ้นใหม่ที่เมืองกาญจนบุรี จึงเกิดมีบ้านและวัดญวนขึ้นในที่นั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระราชทานอนุญาตพวกญวนเมืองกาญจนบุรี ซึ่งมีใจสมัครจะเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ให้มาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ริมคลองผดุงกรุงเกษม จึงได้สร้างวัดญวนนั้น พระราชทานนามว่า "วัดสมณานัมบริหาร" ยังปรากฏอยู่ในท้องที่อำเภอดุสิต

เสมาป้อมนั้นคงจะเกิดขึ้นด้วยตั้งกระดานระเนียด แล้วเหวะปลายระเนียดลงไว้เป็นช่องปืน ครั้นเมื่อทำป้อมก่ออิฐถือปูนก็ยังใช้ตามแบบเดิมนั้นติดมา เมืองกาญจนบุรีนเล็กกว่าเมืองราชบุรีมาก

สอบถามดูระยะทาง ตั้งแต่ปากแพรกขึ้นไปถึงลาดหญ้า ซึ่งอยู่ในลำคลองน้ำใหญ่ ๓ ชั่วโมง ตั้งแต่ลาดหญ้าขึ้นไปเขาชนไก่อีกชั่วโมงหนึ่งเป็น ๔ ชั่วโมง ถ้าจะขึ้นไปเมืองศรีสวัสดิ์ ทางเรือแจว ๑๕ คืน เพราะน้ำแรงมาก เรือยังเดินต่อไปจากศรีสวัสดิ์ได้อีก ๕ คืน น้ำแควใหญ่เวลานี้เรือยนตร์เดินไม่สะดวก รพี(๑)ได้ขึ้นไปลองดูเพื่อจะตรวจทาง ใบจักรบิ่น เพราะฉะนั้นจึงได้เลิกไม่ขึ้นทางแควใหญ่จนถึงเมืองเก่าดังที่ได้กะไว้ ซึ่งเป็นดังนี้เพราะน้ำมีน้อยเท่านั้น ถ้าหากว่าได้มาตามกำหนดเดิมจะขึ้นไปถึงไหนก็ขึ้นไปได้

ผู้ที่มาไม่มีใครเจ็บไข้เพราะดินฟ้าอากาศของเมืองนี้ เป็นแต่เจ็บไข้มาแต่เดิม หรือเป็นด้วยเหตุอื่น ๆ

สยามินทร์

---

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔

เมืองสมุทรสงคราม
วันที่ ๑๐ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘

ถึงมกุฎราชกุมาร

ด้วยได้รับหนังสือฉบับที่ ๒ ส่งรายวันราชการ ๕ รายวันมานั้นได้ทราบแล้ว

อนุสนธิรายงานยอกระยะทางต่อจากหนังสือฉบับที่ ๓ ครั้งก่อน เมื่อวันที่ ๘ กันยายน ได้ให้กระบวนข้างในลงเรือยนตร์ ๒ ลำล่วงหน้าไปก่อน เพื่อจะไปขึ้นที่บ้านโป่ง ไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ แล้วและไปเมืองราชบุรีโดยรถไฟ ตัวฉันเองได้ล่องเรือโดยกระบวน เพราะได้รับคำเชิญให้เปิดสะพานที่ตำบลโพธาราม เรือล่องเร็วกว่าที่คาดหมายมาก ได้มาถึงโพธารามในเวลาเที่ยง ขึ้นสะพานอันจะเปิดนั้นเดินตรงขึ้นไปตามหนทางที่จะไปสเตชั่นรถไฟ แล้วเลี้ยวซ้ายไปวัดโพธาราม ออกจากวัดโพธารามลงตามทางซึ่งตรงลงไปสะพานวัด แต่เป็นร้านขายของทั้ง ๒ ฟาก แล้วจึงเลี้ยวไปตามในตลาดริมน้ำไปจนสุดตลาด ซึ่งเกือบจะถึงที่ว่าการอำเภอ ราษฎรได้ดาดปะรำปูผ้าตลอดทาง ตำบลโพธารามนี้เป็นที่ตลาดอย่างสำเพ็งยืดยาวมาก ผู้คนแน่นหนา จำนวนคนในอำเภอโพธารามถึง ๔๐,๐๐๐ มากกว่าอำเภอเมืองราชบุรี เมื่อเสร็จการเดินตามตลาดตลอดแล้ว กลับลงเรือล่องมาถึงที่พักเมืองราชบุรีเวลาบ่าย ๔ โมง แต่พวกที่ไปพระปฐมเจดีย์ได้กลับมาถึงต่อเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ

วันที่ ๙ กันยายน ระยะทางวันนี้สั้น ออกเรือสาย ล่องลงมาถึงหน้าที่ว่าการเมืองสมุทรสงคราม พักที่แพตามเคย แล้วได้ลงเรือยนตร์ออกไปดูที่ปากอ่าว แล้วแล่นกลับขึ้นมาเข้าไปดูคลองสุนัขหอนหน่อยหนึ่ง แล้วกลับแล่นขึ้นไปอัมพวา แวะเยี่ยมขุนวิชิตสมรรถการนายอำเภอ ซึ่งได้เคยปลอมไปบ้านเขาเมื่อมาเที่ยวครั้งก่อน(๑) แล้วล่องกลับไปเข้าคลองอัมพวา ประสงค์จะไปให้จนถึงวัดดาวโด่ง แต่เห็นคลองดาวโด่งแคบลงทุกที กลัวจะกลับเรือไม่ได้ จึงได้ล่องกลับออกมาตามทางเดิม แวะกินน้ำชาที่บ้านชายบริพัตร ซึ่งตั้งอยู่ในคลองอัมพวาไม่ลึกเท่าใด แล้วจึงได้กลับมาเรือ วันนี้มียุงแต่ยังน้อยกว่ากรุงเทพ ฯ

วันที่ ๑๐ กันยายน ลงเรือไปขึ้นที่วัดอัมพวันเจติยาราม พวกราชนิกูลมาคอยเฝ้าในที่นี้ วัดนี้ได้ลงมือปฏิสังขรณ์บ้างตั้งแต่คราวก่อน ไม่ใคร่กระเตื้องขึ้นได้ เหตุด้วยใหญ่โตมาก ไม่มีสมภารดี ๆ เหลือแต่พระอนุจรอยู่ ๖ รูป เสนาสนะทรุดโทรมทั่วไปทุกแห่ง การปฏิสังขรณ์ได้ทำแต่เฉพาะพระอุโบสถ แต่คราวนี้เขาได้ถางที่ทั่วถึง แลเห็นขอบเขตวัด ซึ่งน่าจะมีราษฎรรุกเหลื่อมเข้ามาเสียมากแล้ว จนที่คอด ๆ กิ่ว ๆ ไม่เป็นเหลี่ยม แต่กระนั้นยังใหญ่โตมาก เห็นว่าการซึ่งได้คิดอ่านสืบเสาะหาที่สวนเดิมของสมเด็จพระรูปนั้น จะหาที่ไหนได้ คงจะได้รวมเข้าอยู่ในวัดนี้หมด จะไม่ใช่แต่เจ้าของเดียว จะพลอยศรัทธาตามเสด็จ

(๑) เรื่องเสด็จปลอมไปประพาสบ้านขุนวิชิตสมรรถการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ความพิสดารแจ้งอยู่ใน "จดหมายเหตุประพาสต้น" ซึ่งพิมพ์แล้วหลายครั้ง

สมเด็จพระอมรินทรไปด้วยอีกมากเจ้าของด้วยกัน สิ่งซึ่งปลูกสร้างจึงเที่ยวรายอยู่ในที่ต่าง ๆ ทั่วไป น่าจะเห็นว่าที่เดิมที่สำคัญตั้งพระอุโบสถขึ้นแล้ว ที่ใครมีอยู่ใกล้เคียงถวายเพิ่มเข้าอยู่ในวัด สร้างเป็นกุฎีบ้าง ศาลาบ้าง วิหารการเปรียญบ้าง รายกันไปไม่ได้คิดวางแผนที่ในครั้งเดียว มีจนกระทั่งเมรุยอดหลังคามุงกระเบื้องขนาดใหญ่ แต่อายุของงานที่ทำหรือปฏิสังขรณ์ย่อมต่าง ๆ กัน ทรวดทรงพระอุโบสถเป็นอย่างแผ่นดินพระพุทธยอดฟ้า เหมือนวัดสุวรรณดาราราม แต่พระประธานเป็นอย่างวัดอรุณ แต่เดียวนี้ผิดพระเศียร น่าจะมีเหตุแตกพังอย่างไร ซ่อมขึ้นไม่เหมือนเก่า พระพักตร์เลวกว่าพระองค์ และซ้ำเลวกว่าพระสาวกไปด้วย ซุ้มเสมาเป็นของรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้าง พระวิหารและกุฎีใหญ่เป็นฝีมือรัชกาลที่ ๓ พระปรางค์มีระเบียงล้อม รูปบานยนซึ่งแปลกไม่มีที่ไหนโตเท่านี้ ได้ออกเงินพระคลังข้างที่สำหรับปฏิสังขรณ์อีก ๔,๐๐๐บาท และเรี่ยรายได้บ้าง เห็นว่าวัดอัมพวันนี้คงจะได้คิดจะให้เป็นคู่กันกับวัดสุวรรณดาราราม จึงได้ทรงสร้างบางอย่างทุก ๆ รัชกาลมา จะทิ้งให้สาบสูญเสียเห็นจะไม่ควร ข้อขัดข้องสำคัญนั้น คือหาเจ้าอธิการไม่ได้ แต่ก่อนมาเป็นวัดพระราชาคณะอยู่เสมอ แต่ได้โทรมเข้าเลยโทรมไม่พ้น เพราะไม่มีใครยอมไปอยู่ การที่ไม่ยอมไปอยู่นั้นเห็นจะเป็นด้วยปราศจากลาภผล ไม่เหมือนวัดบ้านแหลมและวัดพวงมาลัยซึ่งได้ผลประโยชน์ในทางขลังต่าง ๆ แต่ด้วยเหตุไม่มีสมภารดีนี้ จนราษฎรในคลองอัมพวา ก็พากันเข้าไปทำบุญเสียวัดปากน้ำลึกเข้าไปข้าง

ใน การที่จะแก้ไขไม่ให้ร้างไม่มีอย่างอื่นนอกจากหาสมภารที่ดีมาไว้[๑]

กลับจากวัดไปทำครัวเลี้ยงกลางวันกันที่บ้านชายบริพัตร บ้านนี้ทำเป็นเรือนอย่างไทย สองหลังแฝด และหอนั่งใหญ่มีชานแล่นตลอดเป็นที่สบายอย่างไทย ตกแต่งด้วยเครื่องเฟอนิเชอไทย ๆ งามดี เลี้ยงกันแล้วได้ลงเรือพายไปตามคลองอัมพวา แวะวัดดาวดึงส์ที่เคยหยุดพักกินข้าวแต่ก่อน แล้วเข้าคลองดาวโด่ง ไปจนถึงวัดดาวโด่ง แวะที่วัดซึ่งเคยดูบวชนาคแต่ก่อน คิดจะไปบางใหญ่ แต่เห็นจะไม่ทันด้วยเย็นเสียแล้วจึ่งได้เลี้ยวลงทางคลองขวาง ไปออกคลองสุนัขหอนแล้วกลับเข้าคลองลัดจวนขึ้นมาออกปากคลองเหนือที่ว่าการ

เมืองสมุทรสงครามนี้ ท่วงที่ภูมิฐานเหมือนอย่างกรุงเทพ ฯ ฝั่งตะวันตก แถบคลองบางใหญ่บางคูเวียง มีทางที่จะเที่ยวซอกแซกได้มาก ถ้าจะลงเรือเล็กไปเที่ยวจะไปได้หลายวัน คนในพื้นเมืองมีความนิยมนับถือเจ้านาย และไว้ตัวเป็นที่สนิทสนมทั่วไป

ตั้งแต่กลับลงมาจากกาญจนบุรีแล้ว ไม่มีฝนตกมาก มีแต่ฝนประปรายเล็กน้อย น้ำเวลาเช้าแห้งขอด การที่จะไปเพชรบุรี เรือจะออกได้ต่อเวลา ๔ โมงเช้าล่วงไป การทั้งปวงเป็นที่เรียบร้อยดีอยู่หมด

สยามินทร์

---

(๑) เมื่อเสด็จกลับได้โปรด ฯ ตั้งพระครูวัดบ้านแหลมขึ้นเป็นพระมหาสิทธิการที่พระราชาคณะ ไปอยู่วัดอัมพวันเจติยาราม

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕

เพชรบุรี

วันที่ ๑๕ กันยายน ร.ศก ๑๒๘

มกุฎราชกุมาร

อนุสนธิต่อฉบับที่ ๔

วันที่ ๑๑ แต่เช้ามามีลมจัดน้ำยังไม่ขึ้น จน ๔ โมงลมก็ยังไม่สงบ น้ำสังเกตก็ยังน้อยอยู่ จึ่งได้รอต่อ ๕ โมงออกเรือ ได้ลงเรือสุพรรณหงส์ มาแต่กระบวนเรือยนตร์ พบเรือทั้งปวงที่ล่วงหน้าลงมา หมายจะออกก่อนก็ไม่มีใครกล้าออกเลย แต่เรือสุพรรณหงส์ เรือภุชงค์จำแลงใช้ออกทะเลราโทดีมาก เรือกระบี่ เรือครุฑ ถ้าคลื่นตีข้างยังกลิ้งไปกลิ้งมา เพราะไม่มีกระดูกงู เรือ ๒ ลำนี้มีกระดูกงู สู้คลื่นแข็งมาก ข้ามทะเลชั่วโมงครึ่งถึงบ้านแหลม น้ำอยู่ข้างจะน้อย เข้ามาได้ในปากอ่าวบ้านแหลมหน่อยหนึ่ง ท้องเรือครือ จึงต้องหยุดกินข้าวที่ถัดหมู่บ้านขึ้นมาที่ปากอ่าวทั้ง ๒ แห่ง มีเรือปลาแต่งธงเที่ยวทอดสมอราย ๒ ข้างทางตลอด ครั้นกินข้าวแล้วจะรอจนน้ำขึ้นเช้าอยู่ จึ่งได้ถ่ายลงเรือกระบี่ เรือครุฑ ขึ้นมาถึงเพชรบุรีบ่าย ๓ โมง เรือกระบวนมาถึงต่อเวลาเย็น ได้พักอยู่ที่ตึกริมน้ำในแพ ซึ่งเขาทำครอบเรือไม่ได้ขึ้นอยู่บนบก เมื่อเวลาก่อนมาถึง น้ำมากด้วยฝนตกทุกวัน แต่วันนี้เป็นวันฝนหยุดน้ำแห้งลงไปมาก เขาตั้งร้านที่หลังหมู่ตึกให้คนมาขายของเครื่องเล่นและอาหารต่าง ๆ เป็นการสนุกสนานอยู่ ผู้คนแน่นหนามากตามเคยผิดกันกับเมือง

อื่น ๆ เพราะเมืองเพชรบุรีเป็นเมืองที่นิยมเจ้าแผ่นดินมาเสียแต่รัชกาลที่ ๔ ด้วยทรงพระกรุณาไว้มาก ติดต่อกันมาจนรัชกาลปัจจุบันนี้

วันที่ ๑๒ กันยายน ได้ขึ้นรถไปตามถนนหลังจวน ข้ามสะพานไปแล้วไปตามถนนตลาดแวะดูตามร้านขายแห่ง และตลาดของสด ดูถนนกว้างขวาง เหตุด้วยของสดเข้าไปขายเสียในตลาด แต่ตลาดของสดเล็กไปไม่พอ ด้วยที่เมืองเพชรบุรีนี้มีตลาดแห่งเดียว และเป็นเวลาของเต็มที่ในเวลาบ่าย ๒ โมง ผิดกับตลาดอื่น ๆ ถนนนี้ตึกรามไม่ได้ดีอะไรขึ้น แต่ดูติดแน่นหนา ต่อกันตลอดเป็นร้านยาวไปมาก จนเกือบจะถึงที่สุดถนน ผู้คนแน่นหนาผิดกว่าแต่ก่อน แล้วได้เลี้ยวไปถนนสายหลัง ซึ่งเจ้าพระยาสุรพันธ์[๑] ตัดขึ้นใหม่ ไปตามแนวกำแพงเมืองทางนี้เลยไปถึงนาตำบลปากช่อง แต่ไม่ได้ไปตลอดเลี้ยวลงทางถนนขวางผ่านหน้าวัดกำแพงแลง มาหยุดที่วัดใหญ่สุวรรณาราม ซึ่งเป็นที่ฉันชอบใจฝีมือช่างในวัดนั้น บรรดาฝีมือที่ทุกอย่างปรากฏว่าเป็นช่างหลวงได้ทำอย่างวิเศษ ตั้งแต่เสาเม็ดทรงมันมุมกำแพงเป็นต้น พระครูมหาวิหาราภิรักษ์[๒] ได้ปลูกโรงขึ้นรับในระวางพระอุโบสถและการเปรียญ มีงานที่ได้ทำขึ้นใหม่ คือได้สร้างพระระเบียงล้อมรอบพระอุโบสถ แต่เป็นความคิดที่แปลกใหม่ดีมาก จะถือว่าเป็นศาลารายก็ได้ เป็นพระระเบียงก็ได้ เพราะเขาตัดขาดเป็นหลัง ๆ มีช่อฟ้าใบระกาหลังคาซ้อนสองชั้นทุกหลัง

---

(๑) เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) แต่ก่อนเป็นผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี แล้วเลื่อนขึ้นเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี

(๒) พระครูมหาวิหาราภิรักษ์ ชื่อพุก เดิมเป็นแต่เจ้าอธิการ โปรดการรักษาวัดจึงทรงตั้งเป็นพระครู

ลักษณะทำนองกุฎิล้อมวัดราชสิทธิ์ แต่แยบคายงดงามดีกว่าวัดราชสิทธิ์เป็นอันมาก เป็นเหตุให้ต้องเสาะสืบหาผู้ซึ่งเป็นเจ้าของความคิด ได้ตัวขุนศรีวังยศ(๑) ซึ่งเป็นคนเจ้าพระยาสุรพันธ์ใช้ในการช่าง เป็นผู้ที่ได้บวชอยู่ในวัดนี้ก่อน คิดตัวอย่างและจัดการก่อสร้างทั้งสิ้น ได้สร้างขึ้นด้วยเงินเรี่ยไร พระในวัดนี้ตั้งแต่พระครูเป็นต้นไปเป็นช่างด้วยกันมาก รู้จักรักษาของเก่าดีเป็นอย่างยิ่ง เช่นการเปรียญซึ่งเป็นสิ่งสำคัญ ไม้ท่อนไหนผุเปลี่ยนแต่ท่อนนั้น ส่วนที่เป็นลวดลายสลักหรือเขียนอันจะยังใช้ได้เก็บของเก่าประกอบอย่างดีที่สุดซึ่งจะทำได้ แต่ในการที่จะซ่อมขึ้นให้บริบูรณ์ดีอย่างเก่านั้น ไม่แต่ฝีมือพระ ถึงฝีมือช่างหลวงทุกวันนี้ก็ยากที่จะทำให้เข้ากันกับของเดิมได้ รูปภาพเทพชุมนุมที่นั่งเป็นชั้น ๆ ในผนังพระอุโบสถดูได้ทุกตัว แลเห็นได้ว่าไม่มีฝีมือแห่งใดในกรุงเทพฯ เหมือนเลย เช่นหน้ายักษ์ไม่ได้เขียนเป็นหัวโขน เขียนเป็นหน้าคนที่อ้วน ๆ ย่น ๆ ที่ซึ่งเป็นกนกก็เขียนเป็นหนวดเครา แต่อย่าเข้าใจว่าเขียนเป็นภาพกาก เขียนแบบแสดงให้เห็นว่า ผู้ที่เขียนนั้นรู้ความคิดเดิม ว่ายักษ์หมายความว่าเป็นคนชนิดใด เทวดาเป็นคนชนิดใด การนุ่งห่มเครื่องแต่งตัวรู้ว่าจะสอดสวมอย่างไร ไม่ได้เขียนพุ่ง ๆ อย่างเช่นทุกวันนี้ รูปนั้นอยู่ข้างจะลบเลือนมาก เพราะเหตุว่าคงจะได้เขียนก่อน ๓๐๐ ปีขึ้นไป เว้นแต่ด้านหน้ามารผจญที่ชำรุดมาก จึงได้เขียนเพิ่มขึ้นใหม่ ก็แลเห็นได้ถนัดว่า

(๑) ขุนศรีวังยศ (ขันธ์ เกิดแสงศรี)

ความคิดไม่ตลอดลงร่องรอย เสาปูนแต่ทาสีน้ำมันเขียนลายรดน้ำ เปลี่ยนแม่ลายต่างกันทุก ๆ คู่ แต่กรอบเชิงอย่างเดียวกัน กรอบเชิงงามนัก พระพุทธรูปในอุโบสถไม่สู้สำคัญอันใด แต่มีพระคันธารราฐหล่อ เห็นจะเป็นฝีมือจีนโบราณ หน้าไม่เป็นเจ๊ก ที่เห็นว่าเป็นฝีมือจีนอยู่ก็โดยเรื่องผ้าห่ม ห่มดองคาดราตคดข้างใน คลุมสังฆาฏิ แหวกที่พระอุระมีฐานงาม พระพุทธรูปองค์นี้ ว่าทูลกระหม่อมได้เชิญเข้าไปแต่เมื่อเวลาทรงผนวช ครั้นเมื่อเถลิงถวัลยราชสมบัติ แล้วได้ถวายเศวต-ฉัตรผ้าขาว ซึ่งยังปักประจำอยู่เดี๋ยวนี้ ครั้นเมื่อสร้างพระนครคีรี จึงได้เชิญกลับออกมาไว้ที่วัดใหญ่ตามเดิม มีรูปเจ้าอาวาสเดิม ซึ่งว่าเป็นผู้ปฏิสังขรณ์ นั่งประนมมือถือดอกบัวตูมอยู่รูปหนึ่ง ทำด้วยความตั้งใจจะให้เหมือน ฝีมือดีพอใช้ ท่านองค์นี้ว่าเป็นสามเณรอยู่เมืองเพชรบุรี ลงอาบน้ำพบเปลือกแตงโมลอยมาเก็บเปลือกแตงโมนั้นกิน พวกเพื่อนศิษย์วัดด้วยกันล้อเลียนอับอายจึงได้หนีเข้าไปยังกรุง ตั้งหน้าเรียนพระปริยัติธรรมจนได้เป็นพระราชาคณะ แล้วจึงได้กลับออกมาปฏิสังขรณ์วัดนี้ บางปากกล่าวว่า ภายหลังได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เป็นที่น่าสงสัยอยู่บ้าง ว่ากลัวจะหลงที่สังฆราชา(๑) ด้วยตำแหน่งพระครูเมืองเพชรบุรี ๕ อย่างเดียวกันกับเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง แต่ตามหนังสือเก่า ๆ เขานับว่าเป็นพระราชาคณะทั้งนั้น

(๑) ภายหลังมาพบหลักฐาน กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลพระเจ้าเสือ ว่าเมื่อปฏิสังขรณ์มณฑปพระพุทธบาท โปรดให้ “สมเด็จพระสังฆราชแตงโม” เป็นนายงาน ดังนี้ สันนิษฐานต่อไปว่าตัวเห็นจะชื่อแตงโมมิใช่เพราะกินเปลือกแตงโมอย่างชาวเพชรบุรีว่า

ชะรอยพระครูทั้ง ๕ องค์นี้จะเป็นพระสังฆราชาองค์หนึ่ง เช่นพระพากุลเถรเป็นพระสังฆราชาเมืองสว่างคบุรี เพชรบุรีในเวลานั้นหน้าที่พระครูสุวรรณมุนีจะเป็นสังฆราชา ท่านสมเด็จเจ้าแตงโมนี้จะเป็นพระสุวรรณมุนีเสียดอกกระมัง จึงได้ชื่อวัดเพิ่มขึ้นว่า วัดใหญ่สุวรรณาราม[๑] ทุกวันนี้พระครูสุวรรณมุนีก็ยังเป็นเจ้าคณะอยู่

หลังพระอุโบสถตรงกันแนวเดียว มีการเปรียญยาว เสาแปดเหลี่ยม เขียนลายรดน้ำ ลายไม่ซ้ำกันทุกคู่ ฝากระดานปกนข้างนอกเขียนลายทอง ข้างในเขียนลายน้ำกาว บานประตูสลับซับซ้อน ซุ้มเป็นคูหางามเสียจริง ข้อซึ่งคิดจะเอาอย่างสร้างการเปรียญวัดราชาธิวาส ก็เพราะรักการเปรียญวัดใหญ่นี้[๒] มีธรรมาสน์เทศน์และสังเคตพระสวดของเก่างามเหลือที่จะพรรณนา[๓] แต่คนไม่ใคร่มีใครชอบ เขาเห็นบุษบกที่รูปเหมือนพุ่มเข้าพรรษางามกว่าจึงได้สร้างขึ้นใหม่ พึ่งจะแล้ว ราคาจะหลายสิบชั่ง ที่เพ้อพรรณนาถึงเรื่องวัดใหญ่ลงไว้นี้ เพราะเหตุที่เห็นไม่มีผู้ใดชอบฝีมืออย่างละเอียดชนิดนี้แล้ว เห็นเป็นอย่างเก่าเร่อร่าไป คงไม่มีผู้ใดสามารถที่จะคิดปฏิสังขรณ์ จึงได้ว่าไว้เสีย พอให้มีจดหมาย

---

(๑) สันนิษฐานว่า เมื่อลงมือสร้างวัดเห็นจะยังเป็นที่พระสุวรรณมุนี ดังทรงพระราชดำริ

(๒) การเปรียญวัดใหญ่ เดิมเป็นตำหนักสมเด็จพระสังฆราช เห็นจะรื้อเอาออกไปสร้างเป็นการเปรียญ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชแตงโมสิ้นพระชนม์แล้ว

(๓) สังเคตพระสวดที่โปรดนี้ เดี๋ยวนี้เอามารักษาไว้ที่ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

ลงไว้ว่าของดีมีอยู่ในวัดนั้น ได้ถวายเงินไว้สำหรับปฏิสังขรณ์ ๒๐ ชั่ง ครั้งก่อนก็ได้เคยออกช่วยมาก ๆ เช่นนี้ พระวัดน้อยข้างจะถือเอาเป็นผู้อุปการของวัด แต่จะกล่าวได้ว่าถ้าผู้ใดออกมาเมืองเพชรบุรีมีน้ำใจที่จะดูการช่าง ไม่ใช่แต่เพียงมาเที่ยวถ้ำเที่ยวเขา จะหาที่อื่นดูให้ดียิ่งขึ้นไปกว่าวัดใหญ่เป็นไม่มี

กลับมาแวะซื้อของที่ร้านหลังจวน แล้วไปทำครัว ซึ่งพระยาสุรินทรฤาชัยได้จัดไว้พร้อมเพรียงดีอย่างยิ่ง

เวลาบ่ายได้ขึ้นรถไปที่บ้านปืน ซึ่งได้ซื้อไว้หมายจะทำเป็นที่พัก(๑) ด้วยเหตุว่าที่หน้าตึกซึ่งเรียกว่าจวนเดี๋ยวนี้ เป็นที่พักข้าราชการ และอยู่ใกล้ทางรถไฟยิ่งกว่าเมืองราชบุรี ได้ตัดถนนไปถึงบ้านปืนแต่เมื่อมาคราวก่อน ถ้าจะไปจากแถวที่เรียกว่าจวนนี้ทาง ๕๐ เส้นเศษ อยู่เบื้องวัดเกาะ วัดจันทร์ ปากคลองไปบางทะลุหน่อยหนึ่ง แต่ยังไม่ได้ทำอะไร ให้ราษฎรอาศัยทำไร่อยู่ตามเดิม ถนนฝั่งตะวันตกที่เป็นตลาดขึ้นไปถึงวัดเกาะแล้ว ถ้าทำสะพานข้ามที่นั้น ก็ไม่ไกลจากตลาดเท่าใด ขากลับล่องทางเรือแวะเยี่ยมวัดเกาะซึ่งเป็นที่คุ้นเคยกัน

วันที่ ๑๓ กันยายน ออกจะเป็นหวัดมาตั้งแต่วันแรกมา เวลาเช้า

---

(๑) กระแสพระราชดำริซึ่งจะสร้างที่ประทับที่บ้านปืนนั้น เกิดแต่เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งหลัง แพทย์ได้กราบทูลฯ กำชับให้ระวังพระองค์ ว่าถ้ามีอาการประชวรแม้โดยพระโรคอื่นเช่นไข้จับ พระโรคประจำพระองค์อาจจะกำเริบ เมื่อเสด็จกลับทรงปรารภว่าในเดือนกันยายน จวนงานเฉลิมพระชันษาเป็นเวลาฝนชุก มักจะประชวรไข้เนือง ๆ เคยเสด็จประพาสโปรดอากาศที่เมืองเพชรบุรี ว่าในเดือนกันยายนมิใคร่ชื้น จึงโปรดฯ ให้สร้างพระราชฐานที่จะเสด็จออกไปประทับในเวลาฝนชุกชื้นจัดในกรุงเทพฯ

จึงไม่ได้ไปไหน แต่ก็พอดีกับที่ฝนตกมาก จนเวลาเย็นจึงได้หาย ได้ขึ้นไปวัดมหาสมณาราม ถวายเงินปฏิสังขรณ์และเลี้ยงพระในวัดรวมกัน ๘๐๐ บาท เหตุด้วยวัดนั้นกันดารน้ำ เงินที่ให้ไว้ครั้งก่อนเธอได้ขุดบ่อแต่ยังไม่สู้พอจึงได้เติมไว้ให้อีก อยู่ข้างจะกันดารโดยเหตุที่ขึ้นไปอยู่บนเขาไม่มีน้ำ และถ้าหน้าฝนเช่นนี้มักจะจับไข้ ข้อที่ฉันรังเกียจไม่ยอมขึ้นไปอยู่บนเขาในฤดูฝนก็ด้วยเรื่องกลัวไข้ เพราะได้เคยถูกมาเมื่อครั้งลูกหญิงพาหุรัด(๑)ครั้งหนึ่งแล้ว ด้วยเขานั้นเป็นศิลาปูน เวลาถูกแดดเผาร้อน ฝนตกลงมาก็เกิดเป็นไออบขึ้น เพราะฉะนั้นหน้าฝนจึงไม่ค่อยสบาย การที่เสด็จแต่ก่อนท่านเสด็จเดือนสี่เดือนห้า หรือเดือนสิบสอง เดือนอ้าย ซึ่งเป็นเวลาแล้งจึงไม่มีไข้เจ็บ แต่ในที่พื้นราบเพชรบุรีไม่เป็นที่มีไข้เจ็บเลย ถามพระมหาสมณวงศ์(๒) ก็บอกว่าไข้มีเสมอทุกปี และเป็นในฤดูฝน วัดนี้ฉันได้เคยค้างอยู่ ๕ คืนที่ศาลาการเปรียญจัตุรมุขเมื่อครั้งบวชเณร จึงเป็นที่คุ้นเคยกันกับวัดนั้น

ออกจากพระนครคีรี ไปตามถนนหน้าวิหารวัดพระนอน เห็นหลังคาที่ได้อนุญาตให้ทำสังกะสีคลุมขึ้นไว้นั้นแล้วสำเร็จ แต่เป็นการที่ป้องกันได้ชั่วคราว เพราะตัวผนังชำรุดน่ากลัวจะพัง เลยวลงทางถนนเขาบันไดอิฐ หยุดพูดกับพระพิศาลสมณกิจ(๓) ที่หน้าวัดคงคา แต่ไม่ได้เข้าไป

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าพาหุรัดมณีมัย สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ ในสมเด็จพระศรีพัชรินทิราบรมราชินีนาถ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ ถึงรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาพระนามพระอัฐิเป็นพระเทพนารีรัตน์

(๒) พระมหาสมณวงศ์ ชื่อแท่น

(๓) พระพิศาลสมณกิจ ชื่อ ริด เดิมเป็นเปรียญอยู่วัดอรุณ

เพราะเหตุที่ไม่มีอะไรจะดู กลับลงทางถนนบ้านหม้อแล้วไปเลี้ยวข้ามสะพาน แวะดูบ้านพระยาสุรินทรฤๅชย แล้วไปดูพระพุทธรูปซึ่งเป็นพระประธานวัดโพธาราม เป็นพระเก่างามเลื่องลืออยู่ วัดนี้เป็นวัดที่มารดาเจ้าพระยาภาณุวงศ์ปฏิสังขรณ์ อยู่ใกล้กันกับวัดใหญ่ ทางรถไฟผ่านไปในระวางวัดใหญ่และวัดโพธาราม อยู่ในตัดผ่านเข้าไปในเมือง แต่เป็นคนละท่ากับเมืองราชบุรี

มิสเตอร์กิงทูตอเมริกันกับภรรยาออกมาอยู่ที่นี่ ได้เห็นแต่วันแรกมาถึง แต่ครั้นเมื่อวานนี้ให้ไปบอกให้มาหา เหย้าเรือนปิดหมดทุกแห่ง เหตุด้วยเป็นวันอาทิตย์ ต่อวันนี้จึงได้พบ คิดจะอยู่ที่นี่นาน เพื่อจะรักษาตัวในการที่มิสเตอร์กิงได้ป่วย แต่จะกลับเข้าไปในการเฉลิมพระชนม์พรรษาคราวหนึ่งแล้วจึงจะกลับมา

วันที่ ๑๔ กันยายน เวลาสายแล้วได้ลงเรือยนตร์เล็ก ๒ ลำ มีแต่ของแห้งไป ขึ้นไปเที่ยวเหนือน้ำ แวะที่ท่าเสนแล้วขึ้นไปจอดทำกับข้าวกลางวันกินที่วัดท่าหมูสี เมื่อก่อน ๕ ปีมาแล้วได้เคยขึ้นไปถึงวัดป่าแป้น ครั้นเมื่อกินข้าวกลางวันแล้ว ได้แล่นต่อขึ้นไปจนถึงท่าศาลา ครั้นจะไปต่ออีกเห็นว่าเวลาบ่าย ๔ โมงแล้ว จึงได้ล่อง แต่ขาล่องเร็วเหลือเกิน ไม่ทันบ่าย ๕ โมง ก็ถึงระยะทางตามลำน้ำมีบ้านเรือนตลอด ชื่อตำบลที่เรียกว่าท่า ๆ นั้น คือเป็นท่าสำหรับผักของไร่ เช่นฟักเหลือง ฟักเขียวเป็นต้นลงเรือลำโต ๆ เพราะที่สองข้างแม่น้ำนั้นเป็นไร่ตลอดไป ทางที่ขึ้นไปนี้เกินท่าชัย ซึ่งเป็นที่ตักน้ำเสวยขึ้นไปเป็นอันมาก มีข้อหนึ่งซึ่ง

ลี้ลับอยู่ คือน้ำราชาภิเษกนั้น ไม่ใช่ใช้แต่น้ำ ๔ สระ ใช้น้ำแม่น้ำทั้ง ๕ ในกรุงสยาม คือแม่น้ำบางปะกง แม่น้ำศักดิ์ แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำเพชรบุรี มีชื่อตำบลที่ตักทุกเมือง แต่เพชรบุรีนั้นที่ท่าไชย มีข้อที่น่าสงสัยอยู่ว่าเหตุไฉนจึงไม่ใช้แม่น้ำเจ้าพระยา ข้อนี้ควรจะสันนิษฐานได้ว่า แม่น้ำหัวรอที่กรุงเก่านี้เป็นน้ำใหม่ ลำน้ำเจ้าพระยาตอนล่างเป็นสายน้ำที่มาจากน้ำศักดิ์ ลำน้ำชัยนาทตอนบนลงลำน้ำมะขามเถ้าไปลำน้ำท่าจีน การที่น้ำเปลี่ยนสายมาลงเจ้าพระยามาก ก็เพราะเหตุที่ขุดคลองน้ำพัดมาเสีย แม่น้ำท่าจีนจึงได้เสีย ตำราตักน้ำนั้นคงจะได้ตั้งมาก่อนเวลาขุดคลองในระหว่าง ๒ แม่น้ำ จึงยังยืนอยู่ตามเดิม เรื่องนี้ก็เป็นนอกเรื่องที่มาเที่ยว จดลงไว้ให้เป็นหลักฐาน

น้ำที่เพชรบุรีวันนี้ขึ้นสูงอีกมาก แต่ถ้าฝนไม่ตกก็น่าจะยุบลงได้อีก อากาศวันนี้แห้งสนิท มีฝนประปรายบ้างในเวลาจวนพลบ แต่ก็ไม่ชื้น มีความเสียใจที่จะบอกว่าปลาทูปีนี้ใช้ไม่ได้ ผอมเล็กเนื้อเหลว และมีน้อย ไม่ได้ทุกวันด้วย

สยามินทร์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๖

เมืองเพชรบุรี

วันที่ ๑๗ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ถึงมกุฎราชกุมาร

เมื่อจะจบเรื่องที่มาเที่ยวครั้งนี้ จึงขอจดหมายฉบับนี้เป็นอนุสนธิต่อฉบับที่ ๕

วันที่ ๑๕ กันยายน เวลาบ่ายได้ไปบ้านลาว ตำบลสะพานยี่หน มีพลับพลาที่เขาปลูกไว้รับ และพวกลาวผู้หญิงคิดผ้าย ปั่นฝ้าย ได้ดูบนเรือน ในการที่จะอธิบายถึงลาวทรงดำนี้ ดูเหมือนจะจืดไปเสียแล้ว เพราะใคร ๆ ก็ได้พบเห็น และตาคนก็สังเกตดูง่ายไม่เหมือนอย่างการช่างที่วัดใหญ่ ซึ่งไม่ใคร่จะมีใครเห็น เพราะเหตุฉะนั้นจึงขอห้ามเสียไม่เล่า ได้ขึ้นรถต่อไปทางไร่ส้มจนถึงเวียงคอย ซึ่งเป็นสะพานไม้รถข้ามไม่ได้ ทางเส้นนี้เป็นทางไปตลอดถึงราชบุรี แต่ทางราชบุรีจมหมดแล้ว เหลืออยู่แต่เขตเพชรบุรี ทางที่สำหรับไปเที่ยวเตร่กันก็สนสนุกอยู่เพียงเวียงคอย เขาจึงรักษาไว้แต่เพียงนั้น ถึงดังนั้นก็ต้องมีสะพานเรือกข้ามลำมาย ถ้าหากว่าไม่ใช่เวลาเสด็จก็ที่รถจะไปไม่ถึง สิ่งซึ่งควรจะพึงสังเกตในเมืองเพชรบุรีนั้น คือคันนาสูงกว่าที่ไหน ๆ ถ้ายิ่งเป็นนาดีคันนาก็ยิ่งสูงมากขึ้น เพราะเหตุที่เป็นนาดอน เจ้าของนาฉายพื้นดินให้ราบ ทิ้งดินขึ้นไปแต่งคันนา ทางที่มานี้แลเห็นเขาหมู่มหาสวรรค์

บันไดอิฐ ทำให้ภูมิประเทศงามชื่นตาขึ้น แต่ก่อนที่จะกลับถูกฝนอยู่ข้างจะหนัก ถ้าหากว่าเป็นพื้นดินบางกอกไม่ได้ปูอิฐโรยศิลาเช่นนี้ ฝนตกลงมาเท่าที่ตกจะเคลื่อนรถจากที่ไม่ได้ ที่นี่เป็นดินทราย เวลาแต่งถนนทุบเสียให้แน่นทนฝนได้นาน ถ้าพอหญ้าแพรกขึ้นเสียแล้วแน่นเป็นถนนปูอิฐทีเดียว

วันที่ ๑๖ กันยายน เปลี่ยนพัดพุดตาลหักทองขวางให้พระครูมหาวิหาราภิรักษ์วัดใหญ่ เพิ่มนิตยภัตต์ให้เท่าพระครูเจ้าอาวาส ให้พัดรองเจ้าอธิการวัดป่าแป้น วัดศาลาหมูสีและวัดเกาะ เพราะได้รู้จักกันแต่ก่อนเคยไปพักที่วัด และได้ซ่อมแซมศาลาที่เคยไปพักนั้นไว้คอยรับครั้งนี้ วัดศาลาหมูสีพึ่งจะไปครั้งนี้ แต่เจ้าอธิการกลั่นเป็นผู้ที่ไม่รับเงินให้เงินก็บอกคืนเสียเฉย ๆ จึงให้พัดย่ามและจีวรแพร

วันนี้ไปเขามหาสวรรค์ ด้วยหวังจะแสดงความเคารพอย่างขึ้นไปเฝ้าทูลกระหม่อมตามที่รู้สึกในใจจำได้ กินข้าวกลางวันแล้วกลับขับรถแล่นไปทางหน้าเขาบันไดอิฐ แต่ไม่ได้ขึ้น เพื่อจะดูหนทางซึ่งคิดจะตัดใหม่ไปทางหลังเขามหาสวรรค์ แลดูศาลาแต่งแง่ ซึ่งเป็นที่กล่าวไว้ในหนังสือเสภา ว่าขุนแผนซ่อม้าสีหมอกนั้น

วันที่ ๑๗ กันยายน วันนี้ให้พัดเจ้าอธิการริดวัดพลับพลาชัย ซึ่งเป็นผู้ที่ได้คุ้นเคยกันมาช้านาน และเป็นผู้นำมหาพัน(๑)ไปให้ แล้วได้ออก

(๑) พระมหาพัน ๕ ประโยค วัดเบญจมบพิตร ต่อมาได้เป็นที่พระกวีวงศ์ แล้วลาสิกขาบทรับราชการในกรมอัยการ กระทรวงมหาดไทย ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นหลวงประเทียบกรณี

มหาดเล็กเด็กชาชาวเมืองนี้ตามเคย แจกเหรียญและเงิน พวกมหาดเล็กเหล่านี้อยู่ข้างจะรักษาการงานดีมาก ของสิ่งใดที่มีอยู่ ไม่ได้แตกหักศูนย์หายเลยแต่สักสิ่ง เห็นอยู่อย่างไรก็เช่นนั้น ที่สุดจนเครื่องแช่อิ่มฝรั่งซึ่งทูลหม่อมทรงซื้อมาไว้ เมื่อคิดจะรับพระขึ้นเกล้าแต่ปีกุนเบญจศกจุลศักราช ๑๒๒๕ ก็ยังอยู่จนกระทั่งเดียวนี้ หมู่พระที่นั่งได้ซ่อมแซมไว้หมดจดเรียบร้อยดีเหมือนยังใหม่

วันนี้ฝนตกจนเวลาเย็น แต่เมื่อฝนซาแล้วได้ขึ้นรถไปดูที่วัดอุทัยซึ่งท่านผู้หญิงอู่(๑)เริ่มปฏิสังขรณ์ก่อนเวลาจะตาย ได้ให้เงินไว้สำหรับทำต่อแต่พอสำเร็จ แล้วไปตามถนนเรียกว่าอมาตยวงศ์ ซึ่งยังมิได้ไปดูทางนั้นในครั้งนี้ ผ่านวัดพระทรง วัดสนามพราหมณ์ วัดซีปเกิด ไปถึงวัดข่อยแล้วเลี้ยวลงตลาดกลับมาตามถนนตลาด

อากาศที่เมืองเพชรบุรี เวลากลางวันอยู่ข้างร้อน แต่ถ้าหากว่าฝนจะตกยิ่งร้อนจัด แต่พอฝนตกแล้วเย็นหายร้อนทันที เวลากลางคืนเย็น จวนรุ่งหนาวต้องห่มผ้า หมอเบอรเคอ(๒)ชอบว่าสบายดีกว่าที่ไหน ๆ ในเมืองไทย ยุงไม่มีเลย

เดิมคิดว่าจะกลับทางเรือ ขึ้นรถไฟสมุทรสงคราม แต่เผอิญเวลาน้ำไม่เหมาะเสียเลยได้ตั้งปณิธานไว้ว่า ถ้าหากว่าน้ำไม่เฉพาะจะต้อง

---

(๑) ท่านผู้หญิงอู่ ภรรยาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์

(๒) หมอเบอรเคอ เป็นหมอเยอรมันรับราชการประจำพระองค์มาแต่เสด็จยุโรปครั้งหลัง

ข้ามตั้งแต่เวลาย่ำรุ่งไปจน ๒ โมงเช้าแล้วจะกลับทางเรือ เพราะจะล่องจากเมืองทันไม่ต้องลงไปนอนตากยุงที่บ้านแหลม แต่ช่างเผอิญเหมาะเหมือนแกล้งกะ เฉพาะน้ำเวลาย่ำรุ่งไปจน ๒ โมงเช้าตัดไม่ให้กลับทางเรือจึงต้องกลับทางบก ซึ่งเป็นเรื่องเดิมรถไฟตามเคย อันไม่จำเป็นจะต้องเขียน จึงเป็นอันจบเรื่องกันเพียงเท่านี้ ฯ

สยามินทร์

จดหมายฉบับที่ ๕

เมืองเพชรบุรี

ณ วันที่ ๒๙ เดือนกรกฎาคม ร. ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

จดหมายฉบับก่อนฉันส่งไปแต่เมืองสมุทรสงคราม บัดนี้ตามเสด็จมาประพาสเมืองเพชรบุรีได้ ๖ วัน จะเสด็จจากเมืองเพชรบุรีพรุ่งนี้ มีเวลาว่างอยู่บ้างฉันจึงได้จดหมายฉบับนี้ส่งมาบอกข่าวคราว

วันที่ ๒๔ เวลาเช้า เสด็จลงเรือฉลอมแล่นใบออกไปประพาสละมุ ที่เขาจับปลาตามปากอ่าวแม่กลอง มีเรือฉลอมแล่นไปในกระบวนเสด็จ ๓ ลำด้วยกันเที่ยวซื้อกุ้งปลาที่เขาจับได้ตามละมุ แล้วต้มข้าวต้ม ๓ กษัตริย์ขึ้นในเรือฉลอม ที่เรียกว่าข้าวต้ม ๓ กษัตริย์นั้นคือ ต้มอย่างข้าวต้มหมู แต่ใช้ปลาทูกุ้งกับปลาหมึกสดแซกแทนหมู เป็นของทรงประดิษฐ์ขึ้นในเช้าวันนั้นเอง ตั้งแต่ฉันเกิดมาไม่เคยกินข้าวต้มอร่อยเหมือนวันนี้เลย เฉพาะเหมาะถูกคราวคลื่นราบลมดี เรือฉลอมแล่นใบลมฉิวราวกับเรือไฟ เสด็จพระองค์อาภาเป็นกัปตันถือท้ายเรือพระที่นั่งแล่นลิ่วออกไปจากแม่น้ำแม่กลอง แต่:ย่างไรแล่นไกลออกไปทุกที ๆ นานเข้าพวกเจ้าของเรือเห็นจะออกประหลาดใจแลดูตากันไปมา ท่านก็ทอดพระเนตรเห็นแต่เห็นท่านยิ้ม ๆ กัน ฉันออกเข้าใจว่าเห็นจะแล่นใบเลยไปเมืองเพชรแน่แล้ว ดูใกล้ปากน้ำบ้านแหลมเข้าทุกที พอแล่นเข้าไปปากน้ำก็พบกรมหมื่นมรุพงศ์ทรงเรือไฟศรีอยุธยามาคอยรับเสด็จ

อยู่ที่ปากน้ำ เป็นอันเข้าใจได้ว่ามีอะไรที่จะเล่นกันสักอย่างหนึ่ง ซึ่งได้ทรงนัดแนะกันไว้แล้วเป็นแน่ ได้ยินแต่กรมหมื่นมรุพงศ์กราบทูลว่าสำเร็จสนิทดีทีเดียว เสด็จลงเรือศรีอยุธยาแล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำเมืองเพชรบุรี พอจวนจะถึงเมืองรับสั่งเรียกพวกที่ไปตามเสด็จให้เข้าซ่อนตัวอยู่ในเก๋ง มีแต่กรมหมื่นมรุพงศ์ประทับอยู่หน้าเรือพระองค์เดียว ฉันแอบมองตามช่องม่าน เมื่อแล่นผ่านพลับพลาเห็นเจ้าพระยาสุรพันธ์นั่งอยู่ที่นั่น ได้ยินเสียงกรมหมื่นมรุพงศ์ร้องรับสั่งขึ้นไปแก่เจ้าพระยาสุรพันธ์ว่า "เห็นจะเสด็จถึงค่ำละเจ้าคุณ ให้เตรียมคบไฟไว้เถิดฉันจะขึ้นไปหาเสบียงที่ตลาดสักประเดี๋ยวจะกลับลงมา" แล้วเรือศรีอยุธยาก็แล่นลอดสะพานช้างขึ้นไปจอดหน้าบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ เสด็จขึ้นประทับในบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ แล้วรับสั่งให้กรมหมื่นมหิศรไปตามเจ้าพระยาสุรพันธ์มาเฝ้า ประเดี๋ยวใจเจ้าพระยาสุรพันธ์วิ่งตุบตับมาหน้านิ่วถวายคำนับแล้วยืนถอนใจใหญ่ มีรับสั่งว่ามาคอยแทนที่เจ้าพระยาสุรพันธ์ล่วงหน้าไปรับถึงบ้านปากช่อเมื่อเสด็จคราวก่อน เจ้าพระยาสุรพันธ์ก็ไม่เพ็ดทูลว่ากระไร พวกเราก็สิ้นเกรงใจ ลงนั่งหัวเราะเจ้าพระยาสุรพันธ์งอ ๆ ไปตามกัน พอลับหลังพระที่นั่งเจ้าพระยาสุรพันธ์ไพล่มาโกรธเอาพวกเรา ไม่เลือกหน้าว่าใคร กรมหมื่นมรุพงศ์เป็นผู้ถูกตัดพ้อต่อว่ายิ่งกว่าผู้อื่น แต่ท่านยิ่งโกรธเท่าใดก็ยิ่งทำให้พวกเราหัวเราะยิ่งขึ้นจนหายโกรธไปเอง

เสด็จประทับอยู่เมืองเพชรบุรีนี้ ไม่ใคร่มีโอกาสได้ประพาสต้น

เพราะไม่มีทางที่จะเล็ดลอดหลีกไปได้เหมือนแถวแม่น้ำราชบุรี และสมุทรสงคราม ความสนุกสนานแปลกประหลาดไม่ใคร่จะมี จะเล่าระยะทางที่เสด็จให้พ่อประดิษฐ์ทราบแต่พอเป็นเลา ๆ คือ วันที่ ๒๕ เสด็จประพาสทางเรือข้างเหนือน้ำ วันที่ ๒๖ เสด็จทางเรือไปประพาสบางทะลุ ประทับแรมที่บางทะลุคืนหนึ่งยุงชุมพอใช้ วันที่ ๒๗ เสด็จเรือฉลอมแล่นใบจากบางทะลุมาทางทะเลเข้าบ้านแหลม น้ำงวดเรือติดที่ปากอ่าว พายุฝนก็ตั้งมืดมา จะรออยู่กลัวจะถูกพายุ ผู้ที่ไปตามเสด็จจึงพร้อมใจกันอาสาลงลุยเลนเข็นเรือ กับพวกเจ้าของเรือ สงสารแต่นายอัษฎาวุธเขายอมยกให้แล้ว ว่าไม่ต้องลงก็ไม่ฟัง อุตส่าห์ลงลุยเลนเข็นเรือโคลนเปื้อนมอมไปทั้งตัว พอเรือพ้นตื้นเข้าปากน้ำได้ก็ถูกฝนใหญ่เปียกกันมอมแมม กลับมาถึงเมืองเพชรบุรีสักทุ่ม ๑ วันที่ ๒๘ เสด็จประพาสพระนครคีรี ถวายพุ่มพระสงฆ์เข้าพรรษาด้วย วันที่ ๒๙ เช้าเสด็จประพาสวัดต่าง ๆ ในเมืองเพชรบุรี บ่ายวันนี้จะออกกระบวนเรือใหญ่ล่องลงไปประทับแรมที่บ้านแหลม พรุ่งนี้จะออกจากบ้านแหลมเสด็จไปประทับแรมเมืองสมุทรสาคร

นายทรงอานุภาพ

ร. พ. มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร พระนคร
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา ๑๘/๑๒/๒๕๐๔.